

Kulturna geografija u Travničkoj hronici

Buljan, Ana

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:655683>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-12**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Jednopredmetni studij Hrvatski jezik i književnost, nastavnički smjer

Ana Buljan

Kulturna geografija u *Travničkoj hronici*

Diplomski rad

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Marica Liović

Osijek, 2023.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za hrvatski jezik i književnost

Jednopedmetni studij Hrvatski jezik i književnost, nastavnički smijer

Ana Buljan

Kulturna geografija u *Travničkoj hronici*

Diplomski rad

Humanističke znanosti, filologija, teorija i povijest književnosti

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Marica Liović

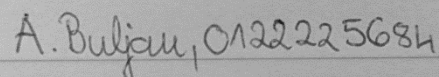
Osijek, 2023.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravila te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni. Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasna da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

Osijek, lipanj 2023.

ANA BULJAN, 0122225684

A. Buljan, 0122225684

SAŽETAK

Cilj je ovog diplomskoga rada prikazati, objasniti, ali i analizirati teorijska polazišta i tematski okvir kulturne geografije na primjeru romana *Travnička hronika* autora Ive Andrića.

Kulturna geografija posljednjih je desetljeća sve češća tema znanstvenih propitivanja; iako i samo pojmovno određenje kulturne geografije određuje kojim područjima primarno pripada, popularnost joj sve više osigurava književnost. Ideja te subdiscipline odražava se, ponajprije, u proučavanju kulturnih krajolika i prostora.

Budući da se prostor *Travničke hronike* određuje kao mjesto susreta dvaju civilizacijskih i više etnokonzesionalnih krugova, u ovom će se radu prikazati kako povezanost prostora, kulture i identiteta proizvodi dijalog između kultura i civilizacija. Osim toga prikazat će se prostor kao neizostavni dio društvenog ostvaraja i kao konstrukcijsko načelo društvenih odnosa, ali će se istaknuti mogućnost povezivanja književnosti kao geografskog diskurza čije se poimanje može odrediti osjećajem mjesta, ali i analizom identitetskih obrazaca koji se vezom prostor – kultura – identitet, u Travniku transformiraju u posve nove i jedinstvene oblike.

Ključne riječi: *Travnička hronika*, kulturna geografija, prostor, identitet, Ivo Andrić

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Život, stvaralaštvo i poetika Ive Andrića	3
3. <i>Travnička hronika</i> – dijalog kultura i civilizacija	6
4. Pojam prostora u književnosti	9
5. Kulturna geografija	12
5.1. Začetci kulturne geografije	14
5.1.1 Njemačka znanost o pejzažu ili <i>Landschaftskunde</i>	14
5.1.2. Francuski posibilizam	15
5.1.3. Berkeleyjevska škola kulturne geografije	15
5.1.4. Humanistička geografija	16
5.2. „Tradicionalna“ kulturna geografija nasuprot „novoј“ kulturnoj geografiji	17
6. Kulturna geografija u <i>Travničkoј hronici</i> Ive Andrića	18
6. 1. Književnost kao geografski diskurz	19
6. 2. Književnost i osjećaj mjesta	23
6. 3. Književnost i proturječja društvenog prostora	27
6. 4. Identitetski obrasci – transformacija u Travniku	31
7. Zaključak	36
8. Literatura	37

1. Uvod

Zahvaljući prostornom obratu u društvenim znanostima i kulturnom obratu u geografiji, posljednjih su se nekoliko desetljeća navedene teme, a katkad i kulturnogeografski načini tumačenja veza između kulture i prostora, pronašle u sferi interesa drugih društvenih i humanističkih znanosti kao što su književnost, sociologija, historiografija, antropologija i mnoge druge, što je omogućilo bolju pozicioniranost te geografske subdiscipline u okviru sustava znanosti. To je s jedne strane bilo posljedica njezinih dotadašnjih dostignuća, a s druge je strane zahtijevalo daljnje osnaživanje njezina teorijskog i metodološkog aparata. Unošenjem koncepata kao što su poimanje i osjećaj mjesta, ideologija i političnost kulture, pluralnost kulture i reprezentacije iste te simbolizam krajolika i prostora, kulturna je geografija postala subdisciplinom čije se proučavanje i analiza mogu primijeniti i na područje književnoga teksta. Roman Ive Andrića, u čijem je središtu interesa Bosna kao križište svjetova i prostor u kojem se razvija latentni sukob na kulturno-civilizacijskoj radjelnici Zapada i Orijenta, postao je predloškom koji će potvrditi važnost kulturnog krajolika i prostora u književnom tekstu. Na temelju prikaza fabularne linije romana i njegovih likova utvrdit će se postojanje veze krajolika, mjesta i prostora s ljudskim zajednicama, njihovom baštinom i identitetom.

Kad je riječ o strukturi ovoga rada, nakon uvodnog dijela slijedi poglavlje u kojemu se govori o osnovnim biografskim podacima autora romana *Travnička hronika*. Ujedno će u navedenom poglavlju biti riječ i o autorovu stvaralaštvu, s osvrtom na poetiku Ive Andrića.

Treće poglavlje rada posvećeno je prikazu romana *Travnička hronika* pri čemu se poseban naglasak stavlja na mogućnost dijaloga kultura i civilizacija kako bi primjeri iz romana bili što funkcionalnije uklopljeni u analitički kontekst djela, ali i ovoga rada.

Četvrto poglavlje rada donosi i otvara temu percepcije i definiranja prostora u književnosti, a posebna se pozornost posvećuje mogućnostima prostora *Travničke hronike* čija se funkcija uviđa u konceptu povezivanja ili rušenja mostova između tradicije, kulture, identiteta, prostora i lika. Time se prikazuje prostor kao neizostavni dio života te on postaje konstrukcijsko načelo svih društvenih odnosa.

Peto se poglavlje bavi teorijskim određenjem kulturne geografije: njezinim začetcima, idejama i koncepcijama ali i njezinim povijesnim pretpostavkama. Osim toga, poglavlje donosi usporedbu tradicionalne kulturne geografije i nove kulturne geografije.

Šesto poglavlje s potpoglavljima čini središnji dio ovoga diplomskog rada jer donosi elemente kulturne geografije koji su detektirani u romanu *Travnička hronika*. Prvi je izdvojeni element upravo poimanje književnosti kao geografskog diskurza pri čijoj se analizi utvrđuje povezanost prostora i događaja u romanu, odnosno donosi se teza kako se zbivanja u prirodi sustavno povezuju sa zbivanjima u romanu. Drugo je potpoglavlje posvećeno vezi književnosti i osjećaja mjesta pri čijem se razmatranju i analizi posebna pozornost stavlja na subjektivna iskustva i afektivne odnose likova prema mjestu u kojemu se nalaze te se na taj način mjesto povezuje s identitetom, privrženosti i pripadnošću. Osim toga, ovo poglavlje prikazuje dva bosanska fenomena – *bosansku tišinu* i *orijentalni otrov* koji postaju temeljnim osjećajem mjesta. Treće poglavlje rada donosi prikaz književnosti i proturječja društvenog prostora i to na primjerima prostorne i društvene nejednakosti u romanu, ali isto poglavlje otvara i temu napetosti, nasilja i konfliktnosti te progovara o učincima nove kulture koju Travnik dobiva. Posljednje potpoglavlje bavi se prikazom identitetskih obrazaca u Travniku koji zbog uzajamne veze prostora, kulture i ljudske jedinice doživljavaju transformaciju.

Na kraju rada donosi se zaključak i popis korištene literature.

2. Život, stvaralaštvo i poetika Ive Andrića

Književnik, pjesnik, prozaik i diplomat, Ivo Andrić, jedan od najplodnijih autora s prostora bivše Jugoslavije, rođen je 9. listopada 1892. godine u Travniku (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2618>). Već u ranome djetinjstvu upoznaje raznolikost zavičajnoga bosanskog ambijenta: roditelji su mu travnički Hrvati, ali se nakon očeve smrti iz Sarajeva, gdje su živjeli, seli u Višegrad k teti (očevoj sestri) udanoj za Slovaka, službenika austrijske uprave (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2618>). Krešimir Nemeć u Pogovoru *Travničke hronike* pod nazivom „Kronologija života i rada Ive Andrića“ (2013: 571) navodi kako je Andrić „osnovnu školu završio u Višegradu, nakon koje odlazi u Sarajevo gdje upisuje Veliku sarajevsku gimnaziju.“ Upravo je u Sarajevskoj gimnaziji Andrićev profesor dr. Tugomir Alaupović prepoznao darovitost budućeg nobelovca, a Alaupovićev „utjecaj vidljiv je u oblikovanju Andrićevih kasnijih političkih pogleda“ (Nemeć, 2013: 573).

Godina 1912. obilježena je Andrićevim dolaskom u Hrvatsku, koji sa stipendijom¹ *Napretka*, društva bosansko-hercegovačkih Hrvata, dolazi na studij u Zagreb, gdje se u književnom smislu počinje oblikovati pod utjecajem moderne, osobito Antuna Gustava Matoša, (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2618>). Njegov boravak u Hrvatskoj nije bio dugog vijeka jer već sljedeće godine „odlazi u Beč gdje u razdoblju od godinu dana pohađa studij slavistike, filozofije i povijesti“ (Nemeć, 2013: 567). Nakon atentata na Franju Ferdinanda (atentat ga zatiče u Krakovu²) vraća se u domovinu gdje je kao simpatizer jugoslavenske ideje, uskoro uhićen.³ Tihomil Maštrović u *Nepoznatoj korespondenciji Ive Andrića* (1981: 18–19) navodi kako se Andrić nalazi i „pri službi Narodnom vijeću te kao pripadnik književne skupine oko *Književnoga juga* djeluje sa stajališta tzv. integralističke obnove“. Tada je pristupio i Društvu hrvatskih književnika, ali

¹ Stipendiju mu je osigurao dr. Alaupović, a iznosila je 600 kruna na godinu (Nemeć, 2016: 15).

² U Krakov je stigao u travnju 1914. i upisao se na Filološki odsjek Filozofskoga fakulteta (Nemeć, 2016: 21).

³ Andrić je krenuo s Vladimirom Čerinom prema Splitu, no Čerina se predomislio i otišao u Italiju, vjerojatno bojeći se uhićenja. Andrić je nastavio prema Splitu gdje je odmah uhićen. Potom je prepraćen u Šibenik, Rijeku i vlakom u Peštu. Iz Pešte šalju ga u Maribor gdje utamničen ostaje oko sedam mjeseci. U ožujku 1915. zbog nedostatka dokaza, interniran je u Ovčarevo gdje je majka Katarina bila domaćica fra Alojziju Perčinliću (Nemeć 2016: 25).

se ubrzo odlučuje za državnu službu: „1919. prelazi u Beograd, isprva radi u Ministarstvu vjera, a 1920. dobiva mjesto u diplomaciji“ (Nemec, 2013: 575).

Krešimir Nemec u “Kronologiji života i rada Ive Andrića” (Nemec, 2013: 587) ističe 1924. godinu kao bitnu sastavnicu života i stvaralaštva Ive Andrića jer na „Sveučilištu u Grazu, Andrić predaje vlastitu disertaciju pod naslovom *Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vladavine*.“ Za vrijeme II. svjetskog rata živio je u Beogradu, a 1946. postao je prvi predsjednik Saveza književnika Jugoslavije (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2618>). U poslijeratnome razdoblju Andrić je obnašao „zastupničku dužnost i to u skupštini BiH i u Saveznoj narodnoj skupštini“ (Nemec, 2013: 574). Komitet za dodjelu Nobelove nagrade Švedske akademije za jezik i kulturu „donio je 26. listopada odluku da se Nobelova nagrada za književnost dodijeli Ivi Andriću” (Nemec, 2013: 615).

Ivo Andrić umro je 13. ožujka 1975. godine. Hrvatska enciklopedija (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2618>) navodi kako Ivo Andrić umire 13. ožujka 1975. godine u Beogradu nakon tromjesečne kome, a sam autor u jednom od svojih djela, *Znakovi pored puta*, ističe svoja razmišljanja o vlastitom životu i stvaralaštvu;

Čini mi se kad bi ljudi znali koliko je za mene napor bio živeti, oprostili bi mi lakše sve zlo što sam počinio i sve dobro što sam propustio da učinim, i još bi im ostalo malo osjećanja da me požale. (Andrić, 2013: 523).

Upravo ovaj aforističan iskaz Ive Andrića na specifičan način navodi recipijenta na odvratanje od kritičarske površnosti i upućuje istoga na samozatajnu autorovu poziciju, reflektirajući se pri tome na Andrićev književni opus. Riječima se Krešimira Nemeca u njegovu djelu *Gospodar priče* treba naglasiti kako je Andrić „zaista malo govorio, ali puno pisao“ (Nemec, 2016: 7).

„Ivo Andrić svoju je spisateljsku karijeru započeo stihovima, prve literarne uspjehe doživio je kao pjesnik, a i cijeloga je života pisao pjesme i lirsku prozu“ (Nemec, 2016: 99). Prve je stihove objavio još kao sarajevski gimnazijalac i to u „Bosanskoj vili“ romantično-sentimentalnom pjesmom u prozi *U sumrak*. Taj meditativni Andrićev lirizam, navodi Nemec, „postaje i ostaje ukorijenjen u dubinskoj strukturi njegove proze“, a ispovjedna komponenta ostaje „stalnim mjestom čitanja“ njegova opusa u cjelini.

Dolaskom u Zagreb upoznaje “troslovčanog feljtonista” A. G. Matoša te djeluje u zagrebačkim književnim časopisima (*Savremenik*, *Hrvatska njiva*), „a u Zagrebu su mu

objavljene i prve knjige (*Ex Ponto*, 1918; *Nemiri*, 1920)“ (Nemec, 2013: 545), djela koja su određena kao refleksivna lirski proza koja izražava osjećaj tjeskobe, svojstven njegovu naraštaju i duhu vremena uopće. U sljedećem razdoblju Andrić preuzima ulogu pripovjedača „i objavljuje *Pripovetke* (1924., 1931., 1936)“ (Nemec, 2013: 546) – priče iz bosanske prošlosti koncipirane u realističkoj tehnici koje utvrđuju njegov čvrsto strukturiran pripovjedni izričaj. Andrićeva Bosna doživljava otkrivenje, prikazuje se u svojoj pravoj biti ocrtavajući privatnu i javnu sferu isprepletenu različitim sastavnicama socijalnog, nacionalnog i religijskog, ali i stvarajući likove koji postaju zatočnici vlastitih kulturnih i identitetskih okova. Problemski su izvori Andrićeve priče dakle u formi dvostrukosti, „kritika je zarana prepoznala melankoliju kao nešto više od raspoloženja, kao formu misaonosti“ (Nemec, 2013: 563), a sam je pisac svoju zaokupljenost pripovjednim opisao kao način razumijevanja ljudske sudbine. Iz toga se načela dakle može zaključiti da poetički postupci u konstruiranju fabule i profiliranju karaktera funkcioniraju prema uzoru na model pučke tradicije.

„Središte Andrićeva stvaranja i vrhunac književna stvaralaštva su romani *Na Drini ćuprija* (1945), *Travnička hronika* (1945), *Gospođica* (1945), *Prokleta avlija* (1954) te nedovršeni roman *Omer-paša Latas* (1976)“ (Solar, 2010: 19). Tematski se Andrićev pripovjedni prostor dakle gotovo posve svodi na bosansku sredinu u civilizacijskom okružju velike turske uprave. Ta *bosanska tišina* postaje ambijentalnost proze koja ipak nije dokumentarna pri čemu socijalni uvjeti i etički kodeksi *različitih* pogoduju ostvarenju dramske napetosti. Rastvaranje Andrićeve priče s obzirom na način selektiranja građe bitno je ograničavanje njezina psihološkog potencijala i idejne podloge. I u Andrićevim nefikcionalnim tekstovima (*Znakovi pored puta*, eseji o Goyi, Franji Asiškome i dr.) dominira problem povijesti, mita i sudbine (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2618>).

Bosanski fratri, turski predstavnici i kršćanska *raja* fragmenti su velikoga povijesnog mozaika, skicirani jednom autoritativnom gestom neobično jakog, ali i skrupuloznoga svjedoka, u kojega su ugrađene mnoge krhotine duhovne baštine. Završno u ovome poglavlju treba naglasiti:

„Andrićeva kompleksna i fascinantna pojava i provokativna aktualnost njegova djela privlače stalno nove tumače. A i kada je riječ o biografiji, u Andrićevu je životu bilo mnogo upitnika i kontroverzija koje provociraju potrebu za kritikom, raspravom pa i polemikom“

(Nemec, 2016: 8). Moć je to koju može ostvariti jedino Andrićevo književno stvaralaštvo određeno prisutnošću neobične snage, ali i estetske čistoće.

3. *Travnička hronika* – dijalog kultura i civilizacija

U velikom dijelu svog književnog opusa, Andrić je oprimjerio mišljenje o sebi kao „kroničaru egzotičnog, etnički i konfesionalno šarolikog bosanskog mikrokozmosa u dugom vremenskom razdoblju“ (Nemec, 2016: 220).

Ivo Andrić u romanu *Travnička hronika*, kao i u velikoj većini proznih ostvarenja, traži odgovore na pitanje o smislu postojanja ljudske jedinice u svijetu. Pavle Ilić u radu „U svetu Andrićeve umetnosti“ (1999: 26) tvrdi kako Andrić odgovore na osnovna egzistencijalna pitanja traži „u svom večitom tematskom krugu, na tlu drevne Bosne“, ali i u bosanskim mitovima, legendama, predajama te ponajviše u čvrstoj dokumentarnoj prošlosti. Kako je istaknuto u prethodnom poglavlju ovoga rada, Andrić je već u svojoj doktorskoj disertaciji *Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vladavine*, iskazao vrlo egzaktn, znanstveni interes u kojem je želio prikazati, oživjeti i dočarati transformacijski proces duhovnog života Bosne pod osmanskom vlašću. „U pripremama za historiografsku analizu bosanske kulture i političke povijesti i za artikuliranje svoje teze prikupio je veliku građu te proučio mnoge izvore“ (Nemec, 2016: 220). Pri tome svakako treba naglasiti, kako Andrić veliki značaj pri samome procesu pripreme i artikulacije građe, osobiti obzir posvećuje kulturnom i literarnom djelovanju bosanskih franjevaca i fenomenu bosanskog franciskanizma koje će kasnije u velikoj mjeri tematizirati u vlastitim romanima i pripovijetkama.

Andrićeve želja za prikazom tog realističkog, preciznog ocrtanog lokaliteta Bosne svoju je čvrstoću pronalazila u oslanjanju na različite tekstualne otiske povijesti kao što su različita rukopisna i arhivska građa, povijesni izvori i vrela, sudski prijepisi i dokumenti, mnoštvo kronika i sl. Upravo su ti zabilježeni *ostatci povijesti* poslužili Andriću za stvaranje utemeljenog okvira i to rekonstrukcijom društveno-političkih i povijesnih zbivanja koja će postati okvirom za Andrićev fikcionalni svijet te će tom fikcionalnom svijetu pružiti uvjerljivost, vjerodostojnost, ali i dramatičnost. Primjer takvog funkcioniranja dokumentarne građe moguće je detektirati i u strategiji konstrukcije dvaju konzula – Pierrea-Laurenta Davida, Napoleonova konzula u Travniku i Jacoba von Paulicha, austrijskog

konzula, također u Travniku. Stvarnoj povijesnoj osobi, Pierru- Laurentu Davidu, Andrić mijenja ime i prezime – Jean-Baptiste-Etienne Daville – darujući mu i nov identitet, a austrijskom konzulu ostavlja izvorno ime. Upravo na taj način, Andrić stvara „opsežan dossier“ (Nemec, 2016: 223) o konzulskim vremenima u Travniku i njihovim glavnim predstavnicima.

U svojoj doktorskoj disertaciji Andrić opisuje i tragediju koja je pogodila Bosnu i to u najkritičnijem dijelu njezina razvoja, a upravo je ta tragedija odredila njezinu budućnost:

Od odlučujućeg značaja je to da je Bosnu, u najkritičnijem trenutku njenog duhovnog razvoja, osvojio jedan azijski ratnički narod čije su društvene institucije i običaji značili negaciju baš svake hrišćanske kulture i čija je vera - nastala pod drugim klimatskim i društvenim uslovima – prekinula duhovni život zemlje, izobličila ga (Andrić, 2013: 31).

Upravo iz prethodno objašnjenog problema, Bosna nije mogla realizirati želje vlastita naroda, bačena je u okove *Drugih* koji su joj, ponašajući se kolonijalno, oduzeli pravo ravnopravnoga sugovornika: i kad je posrijedi Istok i kad je riječ o Zapadu. „Odvojena od Europe neprijelaznim zidom, Bosna je, štoviše, postala moćnim bedemom prema kršćanskom Zapadu, opterećena navikama, shvaćanjima i nagonima koji će joj sprječavati normalni razvoj“ (Nemec 2016: 221).

Kako je razvidno iz prethodno spomenutog, Andrić je u *Travničkoj hronici* odlučio čitatelju pružiti uvid i izvana *iz rakursa i duhovnog horizonta stranaca – zapadnjačkih diplomata i turski vezira* (Andrić, 2013: 43) koji su prema obliku kazne ili pak zbog služenja vlastitoj državi dospjeli u Travnik. Andrićeva predodžba Bosne kao *terre incognite* (Nemec, 2016: 222) – zemlje na granici civilizacija,⁴ na križištu Istoka i Zapada – postaje prostorom koji označava razdjelnicu kultura, pri čemu je u *Travničkoj hronici* orijentalno prikazano kao osmanlijsko, a okcidentalno određeno kao habsburško. Zlo koje vreba na svakome koraku i njegovo istinsko porijeklo, nasuprot ljudskoj želji za životom uz pomoć vjere, nade i utjehe, u romanu *Travnička hronika* prikazano je dvama značajnim pogledima na svijet. „Idejni značaj ovoga romana je upravo u tome što je Andrić u njemu istočnjačkom pogledu na svet suprotstavio daleko progresivnije zapadnjačko shvaćanje sveta. Konfrontacija ta dva pogleda na svet od kojih jedan uči o stalnosti, a drugi o menjanju sveta, predstavlja idejnu okosnicu

⁴ *Terra incognita* – nepoznata zemlja; u prenesenom značenju – stvar u koju se čovjek ne razumije. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2022. (pristupljeno: 10. lipnja 2023.) <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61004>

ovoga romana“ (Ilić, 1999: 105). Istočnjački pogled na svijet dakle tješi ljude učeći ih pri tome da je zlo prolazno u svijetu i da ga treba strpljivo izdržavati, dok zapadnjački pogled iste uči o mogućnostima aktivne čovječanske borbe protiv zla, suprotstavljajući se istome snagom vlastita duha.

„Andrić je *Travničku hroniku* dovršio – sudeći prema paratekstualnoj napomeni na kraju romana – tek u travnju 1942. godine, u samoći svoje sobe u okupiranom Beogradu“ (Nemec, 2016: 224). Tako *Travnička hronika* postaje prvi u nizu od tri romana (*Na Drini ćuprija* i *Gospođica*) koji će biti objavljeni odmah nakon završetka rata, 1945. godine. Kako i Nemec navodi u *Gospodaru priče* (Nemec, 20116: 221), „*Travnička hronika* u svojoj biti ima oblik okvirne pripovijesti“. Oprimjerenje navedene tvrdnje nalazi se u *Prologu* i *Epilogu* koji tvore prstenastu strukturu oko temeljne radnje romana, raspoređene u čak dvadeset i osam poglavlja. Ta okvirna pripovijest ne sadrži samo nužne početne informacije koje bi čitatelja uvele u priču već sadrži i orijentalni ugođaj i životnu filozofiju Istoka. Primjer za navedenu tvrdnju može se pronaći već u *Prologu Travničke hronike* koji je vremenski određen kao posljednji petak u mjesecu listopadu 1806. godine. Trenutak je to kada Sulejman-beg Ajvaz nazočnima na sijelu govori o zlu koja će zadesiti Travnik zbog dolaska Bonapartina izaslanika, odnosno francuskoga konzula:

Kako ste živili da ste živili, sad vam valja živiti sa konzulom (Andrić, 2013: 7).

Ta vijest o dolasku konzula uznemirila je sve nazočne jer su se bojali promjene i zla koje bi stranac mogao donijeti:

Mi smo ovdje na svome, a svaki drugi koji dođe na tuđem je i nema mu duga stanka. Vojske su ovdje padale pa se nisu mogle dugo zadržati. Mnogi je ovdje došao da ostane, ali mi smo svakom dosada u leđa pogledali, pa ćemo i njima, ako baš dođu (Andrić, 2013: 8).

Epilog romana donosi gotovo identičan prikaz sijela, ali sedam godina poslije, dakle ostvareno je uprizorenje 1814. godine. Napoleon je pobijeđen, francuski konzul zbog toga napušta Travnik, a ista je sudbina pogodila i austrijskog konzula (više nije riječ o von Miterreru, nego o von Paulichu). Odlazak obaju konzula označava istodobno kraj travničkih *konzulskih vremena*, a sve je to predočeno u duhu istočnjačkog fatalističkog razmatranja prošlosti, neumitnosti u protoku vremena i relativnošću povijesnih zbivanja. Odlaskom

konzula – stranaca⁵ ili zla – vraćena je ravnoteža u *kasabi* koja je njihovim dolaskom bila poremećena:

Konzuli će očistiti Travnik. Pominjaće se još koju godinu. Djeca će se na jaliji igrati konzula i kavaza, pa će i oni zaboraviti kao da konzuli nisu nikada ni bili. I sve će opet biti kao što je, po božjoj volji, oduvijek i bilo (Andrić, 2013: 526).

Nakon ovih riječi, veziri su nastavili uživati u pobjedničkoj, *bosanskoj tišini*⁶ – jednom od provodnih elemenata Andrićeve *Travničke hronike*. S tim fenomenom susreću se svi stranci u Travniku i ona je jedan od načina na koji domaći muslimani demonstriraju svoju moć.

Politika turske uprave pokazuje se, dakle, kao uočljiv element pacifikacije kulture na relaciji modernizacije i on je organski, u vidu elementa straha, on postaje ukorijenjen u prirodu bosanske *raje* kao njegov imanentni dio. U osvjetljavanju prirode tog bosanskog odnosno kolektivnog subjekta, Zapad kao takav ima značajno mjesto. Andrić je Zapad portretirao u svijetlu imperijalne ideologije, ali i prosvjetiteljske utopije, koja u vladajućoj politici nacionalnog, kulturnog napretka zapravo teži ustoličenju kao jedinstvena ne samo u okvirima Zapada već i u širim geografskim i političkim prostorima. Sustav moći političkog mehanizma Istoka iskazuje se u *Travničkoj hronici* na razini prikaza društvenih odnosa unutar Bosne i prirodom njezina uređenja, čime se zapravo razlike u kulturnom stupnju razvoja civilizacije, izraženije uočavaju u vidu prosvijećene Europe ili njezinih austrijskih i francuskih predstavnika u Travniku. Završno u ovome poglavlju treba naglasiti kako Bosna identitetski potvrđuje sve ono što je oduvijek i bila – rubni prostor i to na temelju „shvaćanja kao mjesta interesnog i politički suprotstavljenog susreta ideologije Zapada, s njim skopčane prosvjetiteljske utopije, i ideologije Istoka“ (Savić, 2015: 8).

4. Pojam prostora u književnosti

Mihail Bahtin u svojoj knjizi „O romanu“ (1989: 13–14) ističe da su roman i novela dugo bili samo predmet apstraktno-ideološkog razmatranja i publicističkog ocjenjivanja. Takvo bavljenje prozom ostaje u granicama isključivo tematske analize. Tek krajem 19. stoljeća počinje rasti interes za konkretna pitanja umjetničkog oblikovanja u prozi. Jedno od takvih pitanja jest i oblikovanje realnog povijesnog vremena i prostora te realnog povijesnog

⁵ Stanovnik druge zemlje; tuđinac. *Hrvatski jezični portal*. (pristupljeno: 10. lipnja 2023.) <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61004>

⁶ O motivu *bosanske tišine* više će biti riječi u šestom poglavlju ovoga rada.

čovjeka koji se nalazi u njima. Bahtin (1989: 193) će krucijalnu uzajamnu vezu vremenskih i prostornih odnosa umjetnički usvojenih u književnosti nazvati kronotopom ili u doslovnom prijevodu – *vremenoprostorom*. Pozivajući se na Einsteinovu teoriju relativnosti, naglašava da će se u književnost njegov smisao prenijeti gotovo metaforički izražavajući neraskidivost prostora i vremena. Time se vrijeme zgušnjava i postaje umjetnički vidljivo, a prostor se uvlači u kretanje vremena. „Obeležja vremena razotkrivaju se u prostoru, a prostor se osmišljava i meri vremenom“ (Bahtin, 1989: 194).

Neraskidivost prostora i vremena očituje se i u Andrićevu romanu *Travnička hronika*. Krešimir Nemeć navodi (2016: 226) kako *Travnička hronika* pokušava odgovoriti na pitanje što se događa kada u „zabačenu tursku provinciju, zidom odvojenu od zapadnoga svijeta“ dođu prosvjećenici, stranci iz nekih Bosni dalekih europskih gradova i metropola“. Jednako tako, na taj se način otvara i pitanje o mogućnosti prilagodbe spomenutih stranaca na orijentalnu bosansku čamotinju koja postupno, kroz vrijeme mijenja karakter i identitet svake pojedine osobe. Kako bi se zaštitio od tih pomalo stranih i zbunjujućih utjecaja Orijenta, jedan od travničkih stranaca, des Fossés pokušava prodrijeti u temeljne značenjske biti nove sredine kojoj postavlja brojna pitanja o vremenu i prostoru u kojemu je prisiljen živjeti, a neka od njih su:

Kako je rođena ova priroda? Što pokreće osjećaje u Travniku? Koja je moć bosanske tišine i čamotinje? U što ovaj prostor i vrijeme vjeruju? (Andrić, 2013: 32).

Travnička hronika više implicitno nego eksplicitno i nikada jednoznačno nudi odgovore na pitanja što ih zahvaćen strahom i ljepotom Bosne, postavlja des Fossés, ali i svaki drugi stranac kojeg je sudbina dovela u Travnik.

„Roman *Travnička hronika* u stručnim se i znanstvenim radovima obično klasificira kao roman o povijesti i (bosanskom) prostoru“ (Nemeć, 2016: 221). U tom Andrićevu književnom ostvaraju, vrijeme i prostor preuzimaju poziciju kompleksnih znakova čiji smisao znatno nadilazi usko polje denotacije. Taj prostor Travnika, odnosno Bosne nije samo geografska ili društveno-politička činjenica. Riječima Radovana Vučkovića, cijeli jedan realno-geografski kompleks u romanu funkcionira „kao pozornica na kojoj se odigrava istorijska bosanska tragika“ (Vučković, 1964: 328).

Prikaz Travnika i Bosne u romanu je ostvaren kroz vizure došljaka, odnosno stranaca koji Bosnu, ali i Travnik doživljavaju kao surovu, *besputnu* zemlju, kao jedan nezdravi dio nastanjen divljim i neprosvijećenim, pomalo barbarskim svijetom. Strance koji dolaze u

Travnik, Andrić uspoređuje s *apsanskim hodnikom* (Andrić, 2013: 23) zbog osjećaja stalnog straha i nelagode koje prostor Travnika proizvodi. U toj zemlji konzul Daville pati od opasne i mukotrpane nesanice, des Fossés ime Travnika izjednačuje s neizlječivom bolešću, a Ibrahim-paša Travnik pak određuje onim najtamnijim riječima vlastitog rječničkog inventara.

Kako je već istaknuto, u *Travničkoj hronici* prikazana je čudna simbioza (polu)nesretnih ljudi i eksterijera kojeg nazivaju domom. Taj spoj vidljiv je, primjerice, u motivu vlage i magle koji postaju metaforičkim ekvivalentima muke i straha. Strah je, ističe pripovjedač, *legao na Travnik kao magla* (Andrić, 2013: 456) i pritisnuo je sve ono što misli i diše. Što se tiče povezanosti Travnika i živog svijeta ljudi, ona se očituje kao različitost, nestabilnost, promjenjivost, baš kao što je i sam Travnik za vrijeme cikličnih godišnjih promjena.

Kada bi neko razgovarao sa dvojicom putnika od kojih je jedan proveo u Travniku zimu, a drugi ljeto dobio bi dva potpuno protivna mišljenja o ovoj varoši. Onaj prvi bi rekao da je boravio u paklu, a ovaj drugi da je bio blizu raja (Andrić, 2013: 234).

Zemlja dakle „postaje znak, prostorni, ali i vremenski“ (Meić, 2014: 12). S obzirom na takve dimenzije, moglo bi se reći da ta travnička zemlja funkcionira kao neka vrsta kronotopa s dalekosežnim učincima na strukturu romana. Zemlja, dakle, postaje antropomorfizirana: ona ima, stvara i kroji sudbinu ili povijest, ali i svoje vlastito lice. Travnička zemlja stoga „kondenzira vrijeme“ vlastita trajanja, preobražavajući isto u pojam simboličnosti i to u obliku vremena i povijesnih zbivanja, ali i „u ikoničko znakovlje (npr. slojevi putova iz različitih vremena)“ (Meić, 2014: 13).

Prostor Bosne, ali i samoga Travnika sa svojim je kompliciranim konfesionalnim i etničkim odnosima, dakle bio, ali i ostao mjesto kušnje. „To je mikrokozmos koji je oduvijek nudio dva potencijalna scenarija u budućnosti“ (Nemec, 2016: 226). Prvi je scenarij u svojoj biti pesimističan; svaki latentni sukob u bilo kojemu trenutku može prijeći u nov i posve otvoren rat, što se u *Travničkoj hronici* i dogodilo, dolaskom novih konzula stanovništvo reagira negativno i pokreće sukobe. Drugi je scenarij označen motivom multietničkog utopizma u kojemu bi, Bosna kao križište svjetova, mogla postati interkulturalnim prostorom između različitih civilizacija i kultura. Prema takvome scenariju Bosna bi postala u potpunosti idealistička, skladna i harmonična jer bi njezina multietnička i multikonfesionalna mogućnost rezultirala stvaranjem idealnog modela svijeta, svijeta u kojemu bi sve religijske i kulturne razlike bile uspješno prevladane postavši pri tome istinske vrijednosti. U skladu

je to s mišljenjem Mihaila Bahtina (1989: 352–353) koji objašnjava odnos vremena prema prostoru i idili, ističući organsku povezanost, sraslost života i njegovih događaja s mjestom – s rodnom zemljom i svakim njezinim kutkom, s rodnim planinama, rodnom dolinom, rodnim poljima, rijekom i šumom, s rodnom kućom. To jedinstvo mjesta spaja kolijevku i grob, djetinjstvo i starost, život različitih generacija koje žive na istom mjestu, u istim uvjetima. Tako percipirano jedinstvo mjesta ublažava vremenske granice i doprinosi stvaranju ritmičnosti vremena koja je karakteristična za idilu:

U ovim sredinama sve je povezano, čvrsto uklopljeno jedno u drugo, sve se podržava i međusobno nadzire. Svaki pojedinac pazi na cjelinu i cjelina na svakog pojedinca. Kuća posmatra kuću, ulica nadzire ulicu, jer svaki odgovara za svakoga, i svi za sve, i svaki je potpuno vezan sa sudbinom ne samo svojih srodnika i ukućana, nego svojih komšija, istovjernika i sugrađana. U tome je snaga. Život jedinke moguć je samo u tom sklopu i život cjeline pod takvim pogodbama (Andrić, 2013: 153).

Iz navedenog također se može zaključiti kako je Andrićeva želja za prikazom specifičnosti toga zemljopisnog, povijesnog i duhovnog kompleksa, urodila plodom. Odabirući Travnik „kao svojevrsnu sinegdohu“ (Nemec, 2016: 226), Andrić je u pravilu „rekapitulirao sve što je bilo karakteristično za čitavu Bosnu“ (Vučković, 1964: 327). Povijesna drama Bosne i njezin prikaz, zbijen je u nešto više od sedam godina, a na *Travničku* bi se *hroniku* mogla primijeniti jedna Andrićeva misao iz eseja pod nazivom „Njegoševa čovečnost“ čiji prikaz donosi Vučković u „Velikoj sintezi“ (1974: 12):

„Ali kao što su u jednom komadiću minerala sadržane sve osobine te vrste, tako je i u tom lokalnom, vremenski i prostorno ograničenom prizoru sadržan osnovni misao i izražene mnoge bitne karakteristike toga djela.“

Zaključeno se u ovome poglavlju treba naglasiti kako se s vremenom mijenjaju potrebe ljudi i mogućnosti samoga Travnika kao sjedišta konzulata, ali u svakom trenutku on ima jasnu funkciju – ili povezuje ili ruši mostove. Time se prikazuje prostor kao neizostavni dio društvenog života te on postaje konstrukcijsko načelo društvenih odnosa.

5. Kulturna geografija

Kultura se, zajedno sa svojim pojavnim oblicima, nalazi u središtu geografske grane koja nosi naziv *kulturna geografija*. Prema rječničkoj definiciji, čiji je autor Goodall (1987: 107), kulturna se geografija određuje kao „sistemska grana geografije koja se koncentrira na

zajednicama i društvima na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini, s naglaskom na odnosu čovjeka i okoline.“ Unatoč jasnoći ove Goodallove definicije, treba naglasiti kako geografske interpretacije te discipline nisu jednoznačne, već preuzimaju funkciju višeznačnosti određenja navedenog pojma.

Autorica knjige koja uvodi u problematiku određenja kulturne geografije kao subdiscipline, Laura Šakaja (2015: 17) već u *Predgovoru* svoje knjige „Uvod u kulturnu geografiju“, objašnjava nepreciznu definiciju pojma. Riječima Laure Šakaje treba istaknuti kako je „kulturna geografija dugo vremena tretirana kao sinonim humane, odnosno ljudstvene geografije (*human geography*) koja obuhvaća samo proučavanje stanovništva, poljoprivrede, industrije, ali i drugih društvenih pojava i ljudskih djelatnosti“ (Šakaja, 2015: 20). Navedenu činjenicu potvrđuje i navod da je u geografskim radovima vrlo teško pronaći definiranje pojma same *kulturne geografije*. Čak su i veliki znanstvenici poput Carla O. Sauera i Philipa L. Wangnera, kao temeljnih proučavatelja kulturne geografije, izbjegavali ponuditi jedinstvenu definiciju toga operativnoga pojma.

Ostavljajući po strani nemogućnost jednoznačnoga i sveobuhvatnoga definiranja toga pojma, treba istaknuti kako je osnovna bit determinirana „preko uzajamne veze ljudi i njihova okružja te preko prihvaćanja kulture kao odrednice tog odnosa“ (Šakaja, 2015: 20).

Na samome početku, pri prikazu teorijskih polazišta kulturne geografije, svakako treba navesti i elemente trijade na kojemu se zasniva ova subdisciplina, a to su; *kultura-čovjek/društvo – okružje* (Šakaja, 2015: 12), ali i shvaćanje samoga pojma kulture „kao prilagodljivog ili simboličkoga sustava“. Ako se na spomenuti način pristupi analizi kulture kao adaptivne i promjenjive, proizlazi iz navedenog da se kulturna geografija mora, ali i treba baviti proučavanjem uzajamnih veza između ljudskih zajednica i pravoga, prirodnoga svijeta. Zastupnici stava da je kultura samo recepcija simboličkoga sustava zadaću kulturne geografije upućuju prema „istraživanju značenjskih uzroka pejzaža i njihove refleksije pri oblikovanju svih socijalnih odnosa“ (Price i Lewis, 1993: 34).

Prema uzoru na rečena razmišljanja u ovome poglavlju rada, sljedeća istraživačka faza bit će posvećena detektiranju, deskribiranju te analizi funkcionalnih veza i njihovih posljedica kad je posrijedi trijada kulturne geografije, odnosno relacije među pojmovima *kultura, čovjek/društvo – okružje*, na primjeru romana *Travnička hronika* autora Ive Andrića.

5.1. Začetci kulturne geografije

Prva se ozbiljnija razmatranja pojma i koncepta *kulturne geografije* lociraju u razdoblje prije 1870. godine, odnosno u „razdoblje koje još nije institucionaliziralo geografiju kao jedinstvenu znanstvenu disciplinu“ (Šakaja, 2015: 18).

Riječima autorice Šakaje (2015: 23) znanstvenik Gianbattista Vico (1668.–1744.) među prvima je zagovarao stvaranje nove znanosti koja bi u svojoj biti trebala imati ciklički pogled na povijest i jasno stajalište o kulturi. Vico dakle uviđa razlike između prirodnog svijeta, stvorenog od Boga i svijeta koji je oblikovala kultura, stvorenog ljudskom rukom.

Kao začetnike kulturne geografije u okviru institucionalizirane discipline, zasigurno treba istaknuti „utemeljitelje suvremene geografije; Hubolta i Rittera, a u čijim se radovima prepoznaje težnja povezivanja čovjeka i prirode“, navodi Laura Šakaja (2015: 21). Velika većina Huboltovih i Ritterovih istomišljenika dijeli „vrlo sofisticiran pristup orijentacije na razini procesa“, naglašavajući pri tome uzajamnost „ovisnosti ljudi i prirode, minimalizaciju utjecaja okoline i naglašavanje uloge čovjeka kao činitelja promjene“ (Norton, 2006: 31).

Unatoč velikim naporima da se takav koncept shvaćanja kulturne geografije ustalio, ova orijentacija nije bila nastavljena zbog dolaska jedne posve nove i nepoznate discipline – ekološke geografije – koja u središte pozornosti stavlja „prirodno okruženje kao pokretača svakog prostornog razvoja i kao uzroka razvoja kulture i kulturnoga pejzaža“ (Šakaja, 2015: 34).

Na taj su način nastale četiri struje, koja svaka na svoj način utječe na suvremenu kulturnu geografiju – njemačka *Landschaftskunde*,⁷ francuski posibilizam, Berkeleyjevska škola kulturne geografije, ali i iznimno utjecajna humanistička geografija.

5.1.1 Njemačka znanost o pejzažu ili *Landschaftskunde*

Kulturnogeografski način gledanja na svijet prvi je put bio ekspliciran „u Njemačkoj krajem prošloga stoljeća“ (Šakaja, 2015: 35). Prirodni determinizam i posljedica razočaranja u isti vodila je do poimanja geografije kao znanosti o pejzažu. „Pripadnici *Landschaftskunde* orijentirali su se na analizu vidljivog pejzaža“ (Šakaja, 2015: 78), odnosno sadržaja prostora

⁷ Pojam će biti objašnjen u nastavku rada.

koji je stvorio čovjek – takozvanoga „kulturnog pejisaža“ (njemačka riječ. *Kulturlandschaft*). Riječima Laure Šakaje (2015: 79), treba istaknuti kako su osnovna područja interesa ove škole – „istraživanje kulturnog pejisaža, njegov nastanak iz prirodnog pejisaža te uzroci i evolucije njegova razvoja“. Teze ove njemačke škole vidljive su u razmatranju da se prirodna obilježja površine zemlje podvrgavaju modifikaciji ljudske djelatnosti, da materijalni radovi čovjekova rada na zemlji postaju svjedočanstvom ljudske nazočnosti te da svaki oblik bilo koje ekonomske aktivnosti ostavlja osobit trag u pejzažu.

Nešto drukčije razmatranje, više usmjereno prema čovjekovoj moći i ingenioznosti, određuje poimanje francuskog posibilizma.

5.1.2. Francuski posibilizam

Francuski geograf Paul Vidal de la Blache, odbacio je geografski determinizam i „formulirao je alternativnu koncepciju posibilizma“ (Šakaja, 2015: 90). On je pozvao geografe da svoju koncentraciju usmjere na istraživanje uzajamnih veza ljudi s njihovim neposrednim okruženjem. Drugim riječima, posibilizam predstavlja i nudi teoriju izbora onih prirodnih mogućnosti koje najviše odgovaraju čovjekovu načinu života. Bit i značenje posibilizma je, navodi Šakaja (2015: 90) „isticanje samostalnosti čovjeka prema utjecajima prirodne okoline“. Dakle, u odnosu na prethodnu struju kulturne geografije, njemačku *Landschaftskunde* školu, francuski posibilizam u prvi plan stavlja „ljudskog genija koji se stimulira i orijentira pod pritiskom prirodnog okruženja, ali pri tome posjeduje i svoju kreativnu moć“ (Šakaja, 2015: 74).

Pomak se, dakle, u shvaćanju kulturne geografije sve više približava suvremenom shvaćanju i to tako da se prostor ne može više promatrati bez da se u njega ne uključi čovjek, koji je na tragu ostvarenja vlastite kulture koja će prostoru dati pravu puninu i značaj.

5.1.3. Berkeleyjevski škola kulturne geografije

„Izlaskom knjige Carla Sauera 'Morfologija pejisaža' (1925) bilo je obilježeno formiranje takozvane Berkeleyjevske škole, a ujedno i američke kulturne geografije. Najveći je utjecaj na ovu školu imala njemačka i francuska geografija, ali i ona američka jer je velika većina pripadnika takvoga shvaćanja boravila na Sveučilištu Berkeley u Kaliforniji, zajedno s temeljnim osnivačem ove kulturne geografije, Sauerom“ (Šakaja, 2015: 43).

Prema mišljenju Sauera, kultura svojom značajkom ostavlja vidljive učinke u pejzažu, pri čemu se „kulturalna geografija bavi onim ljudskim radnjama, koje su upisane u površinu zemlje, i daju joj karakterističan izraz“ (Sauer, 1972: 30). Osim navedenog, Sauer u prvi plan kulturne geografije stavlja i „čovjeka kao geografskoga čimbenika, koji koristi i mijenja svoju sredinu, sukladno svojim željama i vještinama“ (Sauer, 1972: 191).

Prema L. Šakaji, razvidno je stoga da ovakav način poimanja kulturne geografije uključuje i „ekološki pristup, materijalnu kulturu i povijesnu orijentaciju“ (Šakaja, 2015: 134) od kojih se za povijesnu orijentaciju treba istaknuti utjecaj četvrte dimenzije ili vremena kao važnog čimbenika koji utječe kako na kulturu i prostor, tako i na samoga čovjeka što se u prethodnim poglavljima može povezati s identitetima, prostorom i vremenom u *Travničkoj hronici* čija je veza neraskidiva, katkad transformacijska, čvrsto utemeljena, ali uvijek trajna.

Na sličan će način, samo nešto suvremeniji, biti prikazan način pristupanja *Travničkoj hronici* pri čemu će kulturna geografija biti istaknuta kao temeljna sastavnica romana, a takav će, suvremen pristup biti predstavljen, oprimjeren, ali i analiziran u sljedećem, glavnom poglavlju ovoga rada.

Kulturna geografija težila je izražavanju vremenskog i prostornog podrijetla kulturnih obilježja, putova, vremena i načina njihova širenja. Sljedbenike ove Berkeleyjevske teorije danas se naziva „tradicionalistima“ ili pripadnicima „tradicionalne kulturne geografije“ (Šakaja, 2015: 135).

5.1.4. Humanistička geografija

Svijest o kulturnim razlikama u percepciji prostora i ponovno otkriće takvih autora kao što su Marsh, Vidale de la Blache i Sauer, izazvali su popularnost „humanističkog“ pokreta u 60-im i 70-im godinama 20. stoljeća (Šakaja, 2015: 78). Jedan od osnovnih izazova za navedene orijentacije bilo je integriranje elemenata ljudske subjektivnosti u područje u kojem je potpuno prevladavao znanstveni objektivizam, „a njezini su osnovni akcenti – ljudsko biće, njegova intencionalnost i njegova kultura“ (Šakaja, 2015: 79). Kultura se, dakle, nalazila u najužem žarištu humanističke geografije. Značaj humanističke geografije uviđa se, dakle, u afirmiranju aktivne čovjekove uloge u svijetu. Anne Buttimer (Buttimer, 1990: 5) navodi niz interesnih sfera koje su se formirale u sklopu ove humanističke orijentacije: ljudski stavovi i vrijednosti, kulturno naslijeđe, estetika pejzaža i arhitekture te emocionalni značaj mjesta u ljudskom identitetu. Ova je geografska orijentacija posebno

važna jer će predstavljati jedan od teorijskih okvira relevantnih za proučavanje prostora i kulture u romanu *Travnička hronika*.

5.2. „Tradicionalna“ kulturna geografija nasuprot „novoј“ kulturnoj geografiji

Iz prethodnog je poglavlja ovoga rada razvidno kako je „fokus istraživanja u 'tradicionalnoj' kulturnoj geografiji prešao od materijalnih artefakta ili rukotvorina na ljudske zajednice koje zauzimaju određeni prostor te na osobitosti sustava njihovih vjerovanja i ponašanja“ (Wagner i Miksell, 1962: 12).

Takav stav „tradicionalista“ navodi kako bi se kulturni geografi trebali baviti ne samo materijalnom kulturom i životom nego i načinom funkcioniranja cjelokupnoga društva, ali i razlozima za manifestaciju određenih obrazaca ljudskoga ponašanja. Sukladno tome, tradicionalisti kulturne geografije veliku važnost daju i razmatranju procesa ekologije i to prvenstveno kad je riječ o pejzažu. Tada se prvi put pri razmatranju kulturne geografije postavljaju pitanja o vezi ljudske akcije u razvoju pejzaža, o tehnikama korištenja zemlje i njezinih resursa, posebice u kontekstu različitih socijalnih relacija.

Laura Šakaja (2015: 54) navodi kako se „tradicionalna“ kulturna geografija postupno počela odvajati od spomenute Sauerove tvrdnje o vidljivosti materijalnog pejzaža, a takvo se odvajanje temeljilo na novom shvaćanju u kojemu postoji razlika između pojavnosti ili izgleda i realnosti tj. percepcijom okoline.

Percepcija okoline i u romanu *Travnička hronika* zauzima važno mjesto zbog utjecaja na identitete koji se u određenoj okolini, percipirajući istu, transformiraju u skladu s vlastitim ideologemom i kulturnom odrednicom. Dakle, treba naglasiti kako prostor ima velik značaj na subjekte koji se u njemu nalaze, a posebice pri percipiranju okoline istih. O takvom će utjecaju prostora na čovjeka biti riječ u sljedećem poglavlju ovoga rada.

Termin „nove“ kulturne geografije razvio se iz opozicije prema „tradicionalnoj“ kulturnoj geografiji. Ova kulturna geografija „odbacuje Sauerove teze koje se odnose na superorgansko shvaćanje kulture i na koncentraciju na materijalne artefakte ili rukotvorine“ (Šakaja, 2015: 67), zadržavajući pri tome pejzaž kao osnovni predmet svojega interesa.

Takav se oblik novog shvaćanja oslanja na „pristup Clifforda Geeretz koji kulturu vidi kao sustav zajedničkih simbola, ali i značenja“ (Šakaja, 2015: 78). Za Geeretz dakle vrijedi poimanje kulture kao skupa kontrolnih mehanizama koji upravljaju ponašanjem. Kultura u

tom slučaju „nije snaga, nešto čemu mogu pripadati događaji, ponašanje, institucije ili procesi; ona je kontekst, nešto unutar čega oni mogu biti razložno opisani“ (Geertz; prema Duncan 1980: 197).

Druga koncepcija koja je bila važna za razvoj „nove“ kulturne geografije jest „koncepcija strukturacije Anthonyja Giddensa“ (Šakaja, 2015: 67). Od temeljne je važnosti za strukturaciju stajalište o „uzajamnoj ovisnosti ljudskog djelovanja i socijalne strukture u vremenu i prostoru“ (Šakaja, 2015: 160). Takav način shvaćanja kulturne geografije izrazito je bitan jer u prvi plan ističe važnost i vezu čovjeka i socijalne kulture, uz isticanje važnosti determinacije spomenute veze prostorno-vremenskom kategorijom.

Treća koncepcija „nove“ kulturne geografije uključuje i „značenje socijalne interakcije pojedinca koja se odvija preko društvenih institucija“ (Šakaja, 2015: 78). Riječima znanstvenika Duncana, „kulturu treba razmatrati kao skup tradicija i vjerovanja koja mogu upravljati akcijama. Tako dakle posebnu pozornost treba posvetiti složenim interakcijama između pojedinca i skupina“ (Duncan, 1980: 197). Stoga u žarište te „nove“ kulturne geografije ulaze i važni elementi kao što su socijalne skupine i socijalne interakcije.

I na primjeru romana *Travnička hronika* uviđa se utjecaj socijalnih skupina i socijalne interakcije u oblikovanju Travnika. Iako postojanjem etničkog i religijski šarolikog stanovništva, Travnik postaje odrednicom multietničkog i multikonfesionalnoga grada koji unatoč velikim socijalnim razlikama, u socijalnim interakcijama reagira u obliku zajedništva.

6. Kulturna geografija u *Travničkoj hronici* Ive Andrića

Novije polemike o prostoru u literarnim i kulturnim studijama nastale šezdesetih godina u središtu svog zanimanja sadrže pojmove kao što su *prostorni*, *topološki* ili *topografski zaokret*. Razlog tomu jesu razlike u načinu korištenja navedenih pojmova i razlike u relevantnim teorijskim premisama, među kojima je odnos između geoprostornih i kulturnih konstrukcija posebno relevantan za književne studije.

Konstatirajući da je vjera u vjerodostojnost književnih reprezentacija zbilje bila u osnovi prvotnog zanimanja geografije za književnost, Laura Šakaja (2015: 253) potvrđuje povezanost geografije i književnih reprezentacija zbilje. Tu povezanost najjasnije pokazuje sintagma *književna geografija* prema kojoj se književni tekst tumači s naglaskom na opise

krajolika i druge geografske značajke. Kako navodi Šakaja, „književna se geografija koristi književnošću kao izvorom i alatom geografskog proučavanja“ (Isto: 254), no cilj geografije nije samo u korištenju književnosti kao izvora podataka, već u tom slučaju geografija uvelike profitira u spektru znanja koje posjeduje. Iz takvih se pretpostavki formirala književna geografija čija se pozornost usmjerila na povezanost ljudskih emocija i subjektivnosti s prostorom i okolišem, a kao ključni pojam nametnuo se osjećaj mjesta „koji naglasak stavlja na subjektivna iskustva i afektivne odnose prema mjestu te povezuje mjesto s identitetom, privrženosti, pripadnošću“ (Isto: 256–257).

6.1. Književnost kao geografski diskurz

„Književna se geografija koristi književnim djelima – romanima, pripovijetkama, pjesmama, dramama, reportažama, memoarima, putopisima, književnim folklorom – kao relevantnim i bogatim resursom, ‘bazom podataka’ ili spremnikom geografskih informacija“ (Šakaja, 2015: 254). Ista autorica navodi kako se najčešće „za analizu književne geografije uzima roman“ jer se upravo razvoj naracije i oblikovanje likova obično smješta u određene prostorne okolnosti. Već iz samoga naslova Andrićeve *Travničke hronike* jasno se nadaje podatak o pozicioniranosti prostorne naracije.

Travnik je lociran na područje Bosne, Bosna je locirana na Balkanu, a Balkan iako, geografski jest „dio europskog kontinenta, on ipak ostaje neka vrsta unutrašnje suprotnosti, nekakvog europskog i političkog, ali i ekonomskog i kulturnog alterega“ (Lazarević Radak, 2011: 2) što se posebice uočava u sljedećem tekstu:

Nikada niko u Travniku nije ni pomislio da je to varoš stvorena za običan život i svagdašnje događaje. To osnovno osećanje da su oni odnekud drukčiji nego ostali svet, stvoreni i pozvani za nešto bolje i više, ulazilo je u svako ljudsko stvorenje, sa hladnim vetrom sa Vlašića, sa reskom vodom iz Šumeća, sa slatkim žitom njiva oko Travnika (Andrić, 2013: 11).

Prostor u kojemu se odvija radnja romana *Travnička hronika*, liminalna je i simbolički dvostruka pozicija, a njegova slika u romanu u potpunosti odgovara faktografskim podacima putopisne proze zapadnih putnika s početka 20. stoljeća, u kojoj ovo po mnogo

čemu specifično podneblje nosi predznak negativnosti i dobiva oblik demonskog, mračnog i zaostalog.⁸

Njihov grad, to je u stvari jedna tesna i duboka raselina. Sa obe strane ruše se brda strmo i sastaju pod ostrim uglom u dolini u kojoj jedva ima mesta za tanku reku i drum pored nje. U toj uskoj dolini nema prava puta ni ravna mesta. Sve je strmo i neujednačeno, izukrštano i isprepletano, povezano ili isprekidano (Andrić, 2013: 12).

Kaotični, nečisti prostor konkretno je prikazan na više mjesta u romanu, gdje je izravno povezan s nekim lošim događajima. Takav je i sam Travnik, koji je izgrađen na mjestu koji nije mjesto za varoš, odnosno za život. Kako i sam narator tvrdi, to je *jedna tesna i duboka raselina koju su naraštaji s vremenom izgradili i obradili, jedan utvrđen prolaz u kojem su se ljudi zadržali da žive stalno* (Andrić, 2013: 12). Riječ *prolaz* priziva stoga onaj tradicionalan znak nesreće, nestabilnosti, predodređenosti za stalnu promjenu jer „otvorene prema pravcima ‘ovoga’ i ‘onoga’ sveta, raskrsnice su mutni, ali i dvoznačni prostori na kojima se socijalno trasirani putevi opasno ukrštaju sa bespućima onostranog“ (Bratić, 1993: 134).

Pripovjedač u *Travničkoj hronici* posebno naglašava i periferni, rubni položaj Bosne zbog kojeg su se odjeci događaja iz dalekih prijestolnica javljali ponešto deformirani, karikirani, kao u „krivom ogledalu“ (Nemec, 2016: 226):

Ti nemiri i promene iz daleke prestonice održavali su se u ovoj zabačenoj provinciji, iako mnogo docnije, izmjenjeni i karikirani, kao u krivom u ogledalu (Andrić, 2013: 329).

No iako na periferiji, Bosna je postala prostorom na kojem su se na jedan specifičan način *sudarale slepe snage i prelamali strateški planovi* (Andrić, 2013: 15) i događaji skrojeni u tadašnjim svjetskim centrima moći: Carigradu, Beču, Sankt Peterburgu i Parizu. Andrićeva želja za prikazom specifičnosti tog zemljopisnog, povijesnog i duhovnog kompleksa rezultirala je odabirom Travnika koji je „rekapitulirao sve što je bilo karakteristično za cijelu Bosnu“ (Vučković, 1964: 327).

Andrićeva priča, kako je istaknuto u jednom od prethodnih poglavlja, započinje *Prologom* koji prikazuje scenu života jednoga vezirskoga grada u vrijeme dolaska zapadnjačkih konzula, tako da se iz nje simbolički izdvaja reakcija jednog sloja stanovništva – domaćih i

⁸ Vidjeti više u Lazarević Radak, Sanja. *Na granicama orijenta*. 2011.

uglednih begova. Mudrost koju izriče najiskusniji i najautoritativniji među prvacima travničke kotline, Hamdi-beg, odnosi se na činjenicu da se dolaskom francuskog konzula u prirodi života Travnika i Travničana ništa bitno neće promijeniti, odnosno da *neće Lašva poteći naopako* (Andrić, 2013: 12):

Na kraju travničke čaršije, ispod hladovitog i hučnog izvora Šumeća, postoji otkad svet pamti mala „Lutvina kahva“. U bašti te kafanice, pod samom stenom, u podnožju brega, ima jedno odvojeno, hladovito i malo uzvišeno mesto. To je mesto na kom se sastaju travnički begovi i ugledni ljudi koji su pušteni u njihovo društvo. To mesto zvalo se Sofa. I ta je reč u narodnom govoru u Travniku imala, kroz naraštaje, svoje utvrđeno društveno i političko značenje, jer što je na Sofi rečeno, pretreseno i zaključeno, to je bilo gotovo kao da je rešeno (Andrić, 2013: 5–6).

Dakle, u uvodnom je dijelu romana dana slika bosanskih begova koji su izdvojeni na privilegiranu poziciju „prirodnih“ posjednika zemlje, ali su jednako tako integrirani u taj isti prostor. Deskripcijom hladnog vjetra i posljednjeg dana *meseca oktobra 1806.* (Andrić, 2013: 13) otvara se travnička kotlina u svim kompleksima života te vezirske prijestolnice. Presječen vertikalnom linijom prodiranja tijekom zapadnjačke povijesti u prostor pod vladavinom osmanskog imperija, taj se život simbolički pretače u scenu kojom upravljaju protagonisti povijesno-političkih i društveno-kulturnih razlika i prijepora.

U opisima tih protuslovlja, kronika života nepristupačne i ogoljele travničke kotline, usječene između velikih planina „narativno se proširuje u snimku povijesnih ambivalencija i antagonizama koji u narativnoj realnosti produciraju višak negativiteta: nasilja, straha, patnje i strepnje“ (Đuvić, 2014: 14).

I nije stoga slučajnost što je kronika o vezirskom gradu s početka 19. stoljeća naposljetku dobila oblik dramski zgusnutog prostora, „a koji u pogonu permanentnog umnožavanja situacija, likova i konflikata“ zapravo reflektira nemogućnost te iste okoline u podržavanju ideologije integriranja u povijest napretka i emancipacije modernog Zapada. Oprimjerenje navedene teze pronalazimo u već spomenutoj uvodnoj slici u „Lutvinoj kahvi“. Početna se pozicija grupe, već u samome početku, izmješta i udaljava na povlaštenu poziciju sofe, klase situirane i urasle u apsolutizirani poredak zemlje, ali ujedno i tradicije te jednako tako i neosjetljive na političke procese koji zarobljavaju i uznemiruju život travničke kotline. Andrić stoga u realnost jednog vezirskog grada upisuje priču o sili i nuždi povijesnih

napredovanja koji se, izdvojeni u prostor travničke, izolirane kotline, predočavaju u obliku diskontinuiteta i jaza vlastitih mehanizama.

Čitajući djelo otkrivaju se dakle bitne značajke povijesno-političkih i društveno-klasnih prijevora i razlika koji u pravilu, navodi Laura Šakaja (2015: 255), „daju presjek prostorne i društvene zbilje određenog prostora.“ Kroz navedenu tvrdnju, može se dakle i uočiti *credo* književne geografije, pojam koji objašnjava Christopher Salter, jedan od aktivista književne geografije, za koji navodi da se *credo* književne geografije uočava „u dinamičnim i vitalnim prikazima društvenih obrazaca, preferencija i problema koji postaju alatom kulturne geografije“, a sve kako bi se s pomoću alata kulturne geografije razumjelo i objasnilo društvo i kulturni krajolici.

Meining (1979: 34) navodi kako su „u prostore ugrađeni određeni simboli i značenja koja su zajednička odgovarajućim društvenim skupinama“. Međutim, nastavlja Meining, i sam prostor može služiti kao simbol, tj. može upućivati na određeno značenje ili ideju. Takav je potonji način, prelazak prostora u simbol, oprimjeren u *Travničkoj hronici*. Povijesni okvir *Travničke hronike* skiciran je već na prvim stranicama:

A događaja i promena bilo je u poslednjim vremenima – to jest krajem XVIII i početkom XIX veka – zaista mnogo i od svake ruke. Događaji su navaljivali sa svih strana, sudarali se i kovitlali po Evropi i velikom Turskom Carstvu i dopirali čak i u ovu kotlinu i zaustavljali se u njoj kao bujice (Andrić, 2013: 14).

Konzulska vremena bila su dakle idealna historiografska podloga za razvijanje Andrićeve stare, opsesivne teme o civilizacijskom, ali i moralnom raskolu Istoka i Zapada, ali su poslužila i u korist analize problema kulturalne, etničke, konfesionalne i socijalne identifikacije unutar samoga Travnika. Opisom Travnika kao rastrojenog, razdvojenog, uskog i nepristupačnog prostora, Andrić stvara lokaciju za svoju fikcionalnu problematiku koja je svojom težinom, neprohodnošću i kompleksnošću, i to u obliku političkih i kulturnih previranja, jednaka prostoru Travnika. Drugim riječima, radnja romana *Travničke hronike* na taj je način preslikana na prostor u kojemu se ista odvija. Takvu povezanost prostora i događaja odnosno radnje, komentira i Šakaja, navodeći pri tome da se „zbivanja u prirodi sustavno povezuju sa zbivanjima u romanima“ (Šakaja, 2015: 257).

6.2. Književnost i osjećaj mjesta

„Geografija ne gleda na književnost samo kao na podatkovni izvor koji dopunjuje geografsko znanje: ona i subjektivnost književnih interpretacija pretvara u svoj kapital“ (Šakaja, 2015: 256). Riječ je ovdje o spomenutom, humanističkom pristupu koji u geografiju 70-ih godina 20. stoljeća uvodi kinesko-američki geograf Yi-Fu Tuan. Humanistička književna geografija pozornost prebacuje na povezanost koju ostvaruje ljudska subjektivnost i emocija s prostorom i okolišem. Na taj se način proučava povezanost „između trijade: *književnost – subjektivnost – okoliš*“ (Šakaja, 2015: 256).

Prema Nobleu i Dhussu (1990: 50) književna se djela analiziraju s obzirom na „informaciju koja uključuje osjećaje, svjetonazore, vrijednosti, značenja i stavove povezane s krajolikom i mjestom“. Treba dakle istaknuti kako je ključni pojam humanistički orijentirane književne geografije osjećaj mjesta (*sense of place*) koji naglasak stavlja na subjektivna iskustva i afektivne odnose prema određenom mjestu te na povezivanju mjesta s identitetom, privrženosti, ali i pripadnosti. Izravan utjecaj takva razmišljanja uviđa se na primjeru koji pokazuje koliko različiti mogu biti subjektivni doživljaji grada.

Europski pogled na svijet u Travniku donose stranci iz svijeta u kojemu su se već ocrtale velike povijesne promjene. „Oni iz iskustva znaju da je svet moguće radikalno menjati nabolje, da je zlo moguće pobeđivati i da čovek nije tako bespomoćan da bi strpljivo čekao da zlo samo prođe“ (Ilić, 1999: 105). Kao vezirski grad, Travnik je i mjesto u koje stranci, više zbog teške potrebe, nego želje, dolaze. Iako su oba konzulata ispunjena osebnim likovima, s obzirom na odnos prema Travniku, izdvajaju se dva lika stranca: riječ je o konzulu Davilleu i njegovu pomoćniku Amédéeu Chaumetteu des Fossésu. Oba lika u svojim raspravama prikazuju vrlo oprečna shvaćanja života pri čemu je des Fossés čvrsto uvjeren u mogućnost mijenjanja svijeta, čak i ovoga malog, sitnog, ali značajnog svijeta travničke *kasabe*, ali i svijeta čitave Bosne, tražeći pri tome uzroke njihove patnje. Daville smatra da je Travničanima *zloća urođena* (Andrić, 2013: 73), dok se des Fossés drži uvjerenja *da su zloća, ali i dobrota jednog naroda samo produkt prilika u kojima on živi i razvija se* (Andrić, 2013: 73). Pojednostavnjeno, des Fossés se može odrediti kao predstavnik realističnoga, a Daville kao predstavnik idealističkog poimanja svijeta. Korać (1970: 169) navodi kako „realisti bolje razumiju svijet oko sebe“ i navodi kako će mladi konzulov pomoćnik des Fossés točnije shvatiti i razumjeti Bosnu nego što to može Daville.

Isti autor (1970: 196) tvrdi kako je „Defoseov duh racionalističkog analitičara shvatio tajnu Bosne koju nije mogao da shvati idealistički i romantični Davil“, a to potvrđuje i sljedeća Andrićeva misao:

A mladi konzul je i dalje obilazio okolinu, po kiši i blatu, prilazio bez i najmanjeg snebivanja ljudima, razgovarao sa njima i uspevao da sazna stvari koje Davil, onako ozbiljan, prav i krut nikad ne bi mogao vidjeti, ni saznati (Andrić, 2013: 71).

U *Travničkoj hronici* „nije teško prepoznati tamničku, eksponentovsku strukturu Andrićeve emocije“ (Džadžić, 1957: 75), drugim riječima, u patnicima *Travničke hronike* mogu se pronaći obilježja patnika iz Andrićeve prve zbirke lirskih zapisa *Ex Ponta*.

Kroz likove stranaca u Travniku, Ivo Andrić najpotpunije nastavlja oživljavati eksponentovsku tamničku misiju izgnanstva, kao pjesnik „mladalačkog dnevnika duše“ (Davidović, 2014: 5). Čud teške i neshvaćene sudbine, bacio je likove stranaca *Travničke hronike* u bosansku očajnu pustoš, što je razvidno iz sljedećeg citata koji se referira na konzula Davillea:

Osećao se prazan tu, tup i zbunjen, kao da je bačen odnekud sa znatne visine, pao na ovu tvrdu sećiju i još ne može da dođe sebi ni da jasno razabere gde je, tko je i kako je (Andrić, 2013: 33).

Sukladno tome, treba istaknuti i prikaz okoline koji je poticaj prethodno opisanom stanju u kojemu se lik konzula Davillea nalazi:

Iz tame i tišine ove varoši, izledalo je da se ništa na svetu ne da srediti ni izmiriti. Iz ove tame nijednom naporu se ne vidi kraja (Andrić, 2013: 23).

Ostvarajem prikazane eksponentovske patnje izgnanstva i nemogućnosti uklapanja u nov prostor, patnja postaje mostom koji spaja naizgled suprotstavljene likove, konzula Davillea i njegova pomoćnika des Fossésa:

Nije mladi Defose samo snažan i bezbrižan mladić novoga doba i tipa. Na svoj način Defose je plaćao harač novoj sredini i neobičnim prilikama. Ma koliko da su njegova sredstva bila jača i mnogo brojnija od Davilovih, i on je patio od čamotinje i bosanske tišine i osećao kako ga ova travnička zemlja i život u njoj nagriza, zamaraju i nastoje da saviju i slome, i tako izravnavaju sa svim ostalim oko njega. Jer nije lako u dvadeset i četvrtoj godini života biti bačen iz Pariza u turski Travnik (Andrić, 2013: 80).

Napuštajući Travnik, des Fossés izražava zadovoljstvo što je upoznao zemlju, ali jednako tako u njemu prevladava osjećaj sreće jer istu napušta, kao što napušta i *bosansku tišinu*, najvećeg neprijatelja svih stranaca u Travniku:

Zadovoljan što je upoznao ovu zemlju i srećan što može da je napusti. On se borio sa njenom tišinom, sa mnogobrojnim odricanjima i nepobeđen i vedar sada odlazi (Andrić, 2013: 301).

Sličan rasplet događa se i kad je riječ o francuskom konzulu Davilleu. Nakon doživljenog psihičkog sloma i poraza koji je u njemu uzrokovala *bosanska tišina*, ali i sam prostor Travnika i Bosne, Daville konačno, odlazeći iz Travnika, osjeća sreću, nadajući se boljem životu u budućnosti:

Bio je uzbuđen i brižan, ali ne i uplašen i sam. Pored sve neizvesnosti i svih teškoća koje ga očekuju činilo mu se kao da se po prvi put otkako je u Travniku, malko razvedrava i ukazuje parče puta pred njim. Sada, kad se posle sloma i poraza sprema da napusti i krene u neizvesnost, budi se u njemu podstrek i volja, kakve nije poznavao za ovih sedam godina boravka u Travniku (Andrić, 2013: 446).

Osim spomenutih likova, Davillea i des Fossésa, veza subjektivnih iskustava i afektivnih odnosa prema mjestu te povezivanje mjesta s identitetom, iščitava se i u liku drugog konzula, austrijskog predstavnika von Mitterera:

Jer, u stvari ova dva čoveka, Davil i Miterer, svaki sa svojim složenim životom i svojim planovima, brigama i nedaćama, bili su prisiljeni da se na ovoj tuđoj i neprijatnoj zemlji rvu i nose, a uporno, težak život i zla sudbina, postajali su što većim bremenom za Mitererova leđa (Andrić, 2013: 95).

Iz svega navedenog, može se zaključiti kako likovi Daville, des Fossés i von Mitterer u romanu *Travnička hronika* funkcioniraju kao predstavnici različitih kolektiviteta, državnih i nacionalnih, a koji iz daljine upravljaju tijekovima njihovih privatnih sudbina, čega oni nisu ni svjesni. Bez mogućnosti da išta promjene, sva tri lika, osim što su predstavnici različitih kultura i svjetonazora, postaju i likovi koji su umorni i slabi ljudi čiji je životni prostor određen lokalitetom travničke kotline i njezinim ljudima. Sva tri lika dokazuju povezanost između subjektivnog iskustva i afektivnog odnosa prema mjestu u kojem borave, a pomoću prethodno istaknutih citata iz romana, potvrđeni su i različiti subjektivni doživljaji Travnika, među kojima se posebice ističe motiv *bosanske tišine*.

Za *bosansku tišinu* Krešimir Nemeć u „Gospodar u priče“ (2016: 225) navodi kako je to „jedan od provodnih motiva u Andrićevom romanu“. U ovome je radu, već na nekoliko mjesta, spomenuta važnost *bosanske tišine*, važno je naglasiti, determinirane bosanskim, odnosno travnićkim prostorom. Taj kulturni fenomen Travnika utječe na razvoj svih subjekata, bilo stranaca, bilo domaćih Travnika koji nastanjuju prostor *kasabe*.⁹ O toj je posebnosti Bosne i Travnika intenzivno razmišljao i mladi des Fossés u svojim besanim i beskrajno dugim noćima. Danju je ta specifična tišina dolazila do izražaja u susretima s petrificiranim ljudima bez glasa.

Danju, kada bi des Fosés obilazio travničku kasabu promatrao je ljude nijeme u pokretima i izrazu lica koji su se gubili u atmosferi šutnje kao u nekakvoj magli koja ih je prekrivala svojim nevidljivim i muklim ogrtačem (Andrić, 2013: 267).

Noću je pak bosanska tišina postajala još intenzivnijom i zbog nje mladi ambiciozni diplomat nije mogao usnuti. Des Fossés je osjećao da su posljedice izvgavanja uma takvoj vrsti zlostavljana iznimno opasne: ne oduprijeti joj se značilo je uskoro postati živim mrtvacem, zato on piše knjigu o Bosni kao oblik obrane od te *razarajuće tišine* (Andrić, 2013: 275).

Na taj način, mladi tumač tvori osobnu topografiju sigurnih zona, pozivajući, kao i književni geograf Edmunds Bunkse, „geografiju s ciljem da se pozabavi s individualnim, osjetilnim, pragmatičnim i poetskim susretima s prostorom i krajolikom“ (Bunkse, 1990: 106).

Mračan je okoliš također znak negativno određenih činova koji u „romane unose postojanje određenih društvenih pravila koja posjeduju čvrstoću prirodnih zakonitosti“ (Šakaja, 2015: 258).

Treba istaknuti kako je des Fossés svojim istraživanjem Bosne, odnosno prostora Travnika, spoznao osjećaje, upoznao svjetonazore, osjetio vrijednosti, ali i svjedočio stavovima Travnika koje je pri tome povezo s krajolikom i mjestom samoga Travnika, tvoreći pri tome u fenomenu *bosanske tišine* – osjećaj mjesta – koji naglasak stavlja na „subjektivna iskustva i afektivne odnose prema mjestu te povezuje mjesto s identitetom, privrženošću i pripadnošću“ (Šakaja, 2015: 256).

⁹ Istočnjački gradić; pojam provincijske zaostalosti. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2022. (pristupljeno: 10. lipnja 2023.)
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30698>

Orijentalni otrov također je još jedan fenomen koji prostor Travnika proizvodi kao kulturnu ideologiju mjesta, a koji zbivanja u romanu *Travnička hronika* povezuje sa zbivanjima koje proizvodi priroda.

Taj *orijentalni otrov*, koji se širio društvom zapadnjaka i na njih djelovao poput groznice od koje bi podrhtavali sudarajući se s travničkom stvarnošću, proučavao je u *Travničkoj hronici* francuski konzul Daville. On je *orijentalni otrov* tumačio kao *Istok koji je poput bolesti prodirao u sve ljude Zapada* (Andrić, 2013: 521), a u njegovo neupitno postojanje uvjeravala ga je postojanost negativnih osjećaja kao što su nezadovoljstvo, pretjerana osjetljivost, odsutnost snage i volje u obavljaju bilo koje aktivnosti, gorčina u glasu, otresitost u ophođenju, kojima je permanentno bio izvrgnut.

Već je u nekoliko navrata u ovome radu prikazan Davilleov problem suočavanja s prostorom Travnika i određenje toga problema kao bolesti. Osim Davillea, *orijentalni otrov* zahvatio je i mladog Jacquesa Fresinea, francuskog trgovačkog putnika, koji se u jednom od prizora *Travničke hronike* žali Davilleu na loše prilike francuske trgovine na području Travnika. Daville je tada u mladom putniku prepoznao iste simbole koji muče i njega samoga; *blijedo lice, kosa mu se prorijedila, a ruke podrhtavale, vidno je i smršavio* (Andrić, 2013: 521). Fresineovo nezdravo stanje svjedoči o postojanju i utjecaju istočnjačkog fatalizma koji zatire baš svakoga Europljana u pokušaju ostvarenja socijalnih interesa vlastite zemlje. Argumentaciju za tu tvrdnju pronalazimo u Fresineovoj izjavi *da čovjek samo radeći sa ovim svetom i živeći među njima, može da uvidi do koje su mere ovi Bosanci nepouzdati, oholi i sirovi* (Andrić, 2013: 525). Daville kao predstavnik kulturne ideologije Zapada, uvjerava mladog putnika da će *francuski razum pobijediti orijentalni otrov* (Andrić, 2013: 522), međutim moć *bosanske tišine* „kao ključnog faktora orijentalnog otrova koji truje Zapadnjake“ (Nemec, 2016: 237) trijumfira i *gleda u leđa svim strancima u Travniku* (Andrić, 2013: 525).

6.3. Književnost i proturječja društvenog prostora

„U 1980-ima pod utjecajem marksističkih ideja radikalni geografi traže u književnosti primjere prostorne i društvene nejednakosti“ (Šakaja, 2015: 259).

Kulturni obrat koji nastaje tada u geografiji produbljuje taj pristup. Stoga se počinje proučavati kako književnost sudjeluje u hegemonizaciji i naturalizaciji pojedinih stajališta, ali i kako su značenja što ih književnost pripisuje mjestima uklopljena u političke i kulturne

„konstrukcije svijeta“ (Šakaja, 2015: 259). Književnost se dakle interpretira u njezinim ekonomskim, političkim, ali i sociokulturnim okruženjima te u kontekstu društvenih odnosa moći. U žarište proučavanja smješta se politička i ideološka dimenzija književnosti, ali i način na koji književnost konstruira prostor i ljude.

Travnik je, kako je prikazano u prethodnim poglavljima ovoga rada, predstavljen kao centar čiji geografski položaj, kao i loše stanje putova koji su prema njemu vodili, nisu dopuštali da se u njemu obavlja i proizvodi niz funkcija koje su imali gradovi „univerzalnih država“ (Toynbee, 1970: 34). Ovaj grad nije stoga mogao realizirati funkciju pomirenja, suradnje, zbližavanja i jedinstva, nije mogao postati umanjena kopija cijeloga svijeta gdje su u tijesnim prostorima smještene sve narodnosti i klase, svi jezici i narječja, nositelji najrazličitijih vjerskih pogleda, „čija su vrata širom otvorena prema magistralama koje vode u sve krajeve ogromnoga i modernoga svijeta“ (Toynbee, 1970: 415). Želja stanovništva Osmanskoga Carstva za povratkom na nekadašnju razdijeljenost, ali i mašta o zaustavljanju vremena, izražavala se, posebno u turskoj provinciji, u negativnom odnosu prema Europi:

Travnička čaršija, kao i sav bosanski begovat, pratila je godinama pokušaje Selima III da Tursku carevinu preuredi na novim osnovama, prema zahtevima i potrebama savremenog evropskog života. Ona nije krila svoje nepoverenje i svoju mržnju prema sultanovim nastojanjima. Za nju je bilo jasno da reforme treba samo da posluže strancima, kako bi potkopali i iznutra razorili Carevinu, i da one u krajnjim svojim posledicama znače za islamski svet, gubitak vere, imanja, porodice i života na ovome svetu, a prokletstvo za večnost (Andrić, 2013: 155).

Travnik je, bez obzira na vlastiti administrativan status, bio duboka provincija. Dakle, prijestolnica je bio grad koji po mnogo čemu nije odgovarao toj socijalnoj ulozi, pri čemu se još jednom uviđa veza između prostora, čovjeka i kulture. Prirodno je dakle da Travničani u toj činjenici vide potvrdu svoje izabranosti, a jednako tako oni su uvijek svjesni da se njihov grad spominje u obračunima careva i *prilikom rešavanja sudbina celih država* (Andrić, 2013: 15). O nepovjerenju Bosanaca, ali i Travničana prema svemu što je tuđe, pisao je Ivan Kukuljević Sakcinski:

Nehajnost za svoje, lukavost prema nepoznatomu i poglavarstvu, mržnja prema napretku i svemu što je tuđe, a i povjerenje u sudbinu, glavne su mane stanovnika bosanskih (Kukuljević Sakcinski, 2007: 3).

Proturječja društvenoga prostora na primjeru romana *Travnička hronika*, uviđaju se i na razini motiva susreta, susreta koji su utopljeni u širi kronotop izoliranog bosanskog vremena i prostora, pokazujući da susret različitih identiteta može biti neshvaćen ili pogrešan otvarajući pri tome mogućnost „književnog konstruiranja Drugoga i Drugosti“ (Šakaja, 2015: 260). Kada des Fossés ljubi Jelku predanu erosu, tradicionalni model identifikacije, neasimiliran u nove i moderne zapadne obrasce proizvodi antagonizam između oba subjekta.

Mladić je osećao kako mu krv bije u vratnim žilama, nastojao je da se pribere i da shvati ovu neočekivanu i strahovito brzu izmenu celog erosnog položaja. Pitao se u čudu šta je to bilo što je odjednom izmaklo ispod njega tu obamrlu ženu i šta je ovo što ih drži sada u ovom smešnom položaju: on uzbuđen i prav, kao neki paganski imperator, a ona do njegovih nogu kleči, sklopljenih ruku i suznoga pogleda uperenog uvis put njegovog lica, kao svetica sa pobožnih slika. Sve je odjednom bilo strano i na nerazumljiv način izmenjeno (Andrić, 2013: 204).

Susret koji poprima oblike nemogućeg kulturno-civilizacijskog dekodiranja odražava se i u prizoru kada francuski konzul Daville tumači veziru Mehmed-paši europski teatar i Racineovu dramu, a Mehmed-paša istu cinično ismijava i projicira nemogućnost razumijevanja takvog oblika duhovne zabave, ne razumijevajući pri tome Davilleovu ljubav prema značaju tragedije i smislu same poezije.

Konzul je objasnio veziru, kako je najbolje mogao, šta je pozoršite, kako ono izgleda i u čemu je zadatak i smisao glume. Zatim je počeo da čita scenu u kojoj je govor o tome kako Bajazet poverava Amurata na čuvanje sultaniji Roksani. Vezir se namrštio, ali je slušao dalje suvoparni Davnin prevod i patetično konzulovo čitanje. Ali kad je došlo do objašnjenja između sultanije i velikog vezira, Mehmed-paša je prekinuo čitanje, smejući se. Vezir se zatim još dugo smejao iskreno i glasno, ne krijući da je razočaran i da ne razume smisao ni vrednost takve duhovne zabave. I kazivao je to otvoreno, gotovo grubo, sa bezobzirnošću čoveka druge civilizacije (Andrić 2013: 160–161).

Na ovaj način, *Hronika* demonstrira razliku i kontinuitet kao dvije uporišne matice identiteta i uvjerava recipijenta da stvaranje zajednice, osim što osigurava oblike autonomije i razlike u odnosu na imperijalno zaposjedanje teritorija, može „projicirati svoju učinkovitost i u vremenskoj dimenziji, oblikujući se kao jamstvo za stabilnost i trajanje“ (D'andrea, 2006: 88). *Travnička hronika* na taj način prikazuje da su u društvenoj i ekonomskoj transformaciji i restrukturiranju mjesta inherentni paradoksi i kontradikcije. Diskurz je to koji u Andrićevo

romanu bilježi „kontradikcije između polariziranih vrijednosti progresa i racionalnosti s jedne strane te tradicije i moralnosti s druge strane“ (Oakes, 1997: 512). Ekonomski progres je dakle ambivalentan i sadrži mnoštvo oblika napetosti između lokalnog i općeg, inovacije i tradicije. Napetost koju proizvode susreti različitosti kulturno-civilizacijskih krugova, preusmjeravaju se u pripovjedni prostor „kontrapunkta unutar kojeg se opcije moći suočavaju i uzajamno usmjeravaju“ (Đuvić, 2014: 4). Daville kao predstavnik vlasti koja je u matici europskog vremena određena kao predvodnička, represalije osmanske uprave doživljava kao oblik feudalno-apsolutističkog režima koji slabeći, sve više otkriva svoj pogon sile i terora:¹⁰

Ali kad trzanje davljenika postade smrtničko i njegovi pokreti neverovatno strašni, oni koji su bili najbliži stadoše da se okreću i uzmiču. Nesumljivo, oni su želeli da vide nešto neobično, ni sami nisu znali točno šta, i da tako nađu olakšanja za sebe i za svoje neodređeno ali duboko i opšte nezadovoljstvo. Oni su želeli da se nagledaju poraženog i kažnjenog neprijatelja. Ali ovo što se odjednom stvorilo pred njima bilo je bol i mučenje njih samih (Andrić, 2013: 242).

Tu mehaniku nasilja smještenu u povijest pobjeda i osvajanja najbolje oslikava travnička *čaršija* koja u svojim iracionalnim, ali i iznenadnim ciklusima kaosa i nasilja reproducira jednu prirodu sustava koji se naslanja na proizvodnju strahova, trpljenja i patnji. U toj prepuštenosti nekontroliranim stanjima straha, panike i bijesa, *čaršija* opisuje iskustva jedne povijesno-političke provincije bez moći djelovanja, ali i odlučivanja.

Tako se polako i neprimetno stvara i uobličava jedinstven duh čaršije. To je najpre samo jedno opšte i neodređeno raspoloženje, koje se ispoljava samo kratkim pokretima i psovka; zatim se postepeno pretvara u mišljenje koje se ne krije; i najposle postaje tvrdo i određeno uvjerenje o kome više nije potrebno ni govoriti i koje se još samo u delima ispoljava (Andrić, 2013: 162).

Jedan je od ključnih događaja, ali i običaja travničkog svijeta, trenutak zatvaranja *čaršije*. U romanu je kroz ovaj događaj prikazan čitav odslik travničkoga svijeta prema stranim konzulima, ali i turskoj vlasti. Zatvaranje *čaršije* opisuje se kao *ritualni pokret i zaglušna lupa vrata i čepenaka čaršijskih dućandžija*, pri čemu *žena i deca odlaze u podrume dok se*

¹⁰ Hanna Arendt u svojoj knjizi *O nasilju* podsjeća upravo na navedenu obrnutu proporcionalnost nasilja i moći navodeći pri tome da se nasilje javlja tamo gdje je moć ugrožena. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2022. (pristupljeno 10. lipnja 2023.) <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3651>

vani okuplja raja koju prevode apsolutno nepoznati i nastrani ljudi za čije se postojanje obično do tad nije ni znalo (Andrić, 2013: 330). Prema Vojičić-Komatini (2019: 287) postupak zatvaranja *čaršije* može se tumačiti kao „kulturološka izdvojenost kojom oni signaliziraju otpor društveno-povijesnim prilikama“. Taj su otpor Travničani od samoga početka otvoreno pokazivali, protiveći se pri tome sultanovim reformama preuređenja turskog Carstva prema europskom modelu, što je prethodno istaknuto u ovome poglavlju.

To su nadalje, kako navodi Šakaja (2015: 260) „kontradikcije između obitavanja i odvojenosti, kulturnog mjesta i društvenog prostora, lokalnih činova i socijalnih pokreta, integriranih zajednica i neukorijenjenog života, nostalgичne pastoralnosti i dinamičnog osjećaja mjesta“.

6.4. Identitetski obrasci – transformacija u Travniku

„Analizirajući značenja i oblike interferencije različitih identitetskih obrazaca u djelima Ive Andrića, otkriva se složena struktura odnosa moći i podčinjenosti.“ (Pečenković, Delić, 2014: 1). Kao što je u radu istaknuto, književna geografija više nije isključivo u potrazi za objektivnim prikazivanjem svijeta u fikcionalnoj građi, niti za subjektivnim iskustvom koje se može objektivno opisati. Prema Šakaji (2015: 264) „književne reprezentacije krajolika čitaju se stoga kao izrazi kulturne ideologije“, a upravo je zbog toga razloga, teorijska analiza i primjena kulturne geografije na roman *Travnička hronika*, pridonijela boljem razumijevanju prostora i prostornosti. Da je Travnik mjesto koje se označava kao „frontier“ (Šakaja, 2015: 263) – mjesto koje obuhvaća znatno više nego sam prostor, ali i da to nije samo područje naseljavanja, već da je to područje susreta civilizacija i divljine,¹¹ u radu je već prikazano, međutim ovo će završno poglavlje rada biti posvećeno istraživanju utjecaja prostora na figuru lika, a sukladno će se tome opisati, objasniti i analizirati identitetski obrasci u Travniku te na taj način argumentirati tezu prema kojoj je veza između prostora i lika neupitna i to na primjeru identiteta koji se pojavljuju u *Travničkoj hronici*, posebice kad je riječ o identitetima stranaca čiji identitet boravkom u Travniku biva transformiran, tj. promijenjen.

Za takvu analizu identiteta i njegove moći koristit će se teorija španjolskog sociologa Manuella Castellsa. Manuel Castells u svojem radu donosi obrazloženje pojma *identiteta* i na vrlo pregledan način dokazuje njegovu povezanost, ali i prisutnost u svim oblicima

¹¹ Privremena granica društva koje se širi na rubu supstancijalno praznih područja (Tavares i Brosseau, 2006: 304).

današnjih društvenih znanosti, pri čemu ističe važnost pojma *kolektiv*, povezanosti društva i politike, izdvajajući navedene komponentne kao nužne za ostvarenje moći samoga identiteta. U svojem djelu taj je španjolski sociolog utvrdio velik značaj kolektivnog identiteta u procesu globalizacije svijeta, baš kao što je i sam autor *Travničke hronike* Ivo Andrić pokazao važnost društvenog identiteta kao mjesta bijega i sigurnosti pred promjenama koje to isto društvo, ili Drugo, donosi.

Pod pojmom *identiteta* Castells podrazumijeva „proces stvaranja smisla na temelju kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa kojima je data prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla“ (Castells, 2002: 16).

Kada je riječ o prikazu identiteta u *Travničkoj hronici*, na mnogim se likovima uviđa kako identitet odražava sve dinamične procese koje društvo kreira ili koje se društvu nameću, jednako tako Andrićevi likovi osjećaju svaku promjenu, ali se još više vesele odsuću bilo kakvih promjena koja bi mogle narušiti „dobar red i lijepu tišinu“ Travnika i Bosne:

Vremena postala takva da se ničemu prijatnome nije moglo nadati, da dobro nije moglo doći. Zato su gordi i lukavi Travničani željeli da uopće ništa ne dođe, da se živi, koliko je god moguće, bez promjena i iznenađenja. Kakvo dobro može doći kada su carevi zavađeni, narodi se krve i zemlje gore? (Andrić, 2013: 11)

Iako su društveni identiteti u velikom broju slučajeva određeni istim obilježjima, u *Travničkoj hronici* opimjereno je i dvojno mišljenje, koje između društvene identitetske skupine kreira i pojam različitosti:

Hrišćani, kako katolici tako pravoslavni, radovali su se naprotiv takvim vijestima i prenosili ih i pretakali od usta do usta, kradom i šapatom, nalazeći u njima povoda za neodređene nade i za izgleda za promjenu. A promjene mogu biti samo nabolje (Andrić, 2013: 14).

U traganju za identitetom iznimno su važna i pitanja komunikacije s Drugim, a identitetski se diskurz pokazuje kao značajan, kao sastavni dio strategije moći, podčinjavanja, ali i u ponekim slučajevima kao i funkcija otpora. Stoga se može zaključiti da je Andrićev roman *Travnička hronika* savršen umjetnički i književni predložak u kojem se, kako je na primjeru prethodnih citata i razvidno, gradnja identiteta odvija na razlikama, a poneki primjeri za te anomalije su *domaći-strani*, *mi-Drugi*.

Castells (2002: 18) tvrdi kako je društvena izgradnja i formiranje samoga identiteta uvijek određeno kontekstom koji je označen odnosom moći, a isti autor, predlaže i razlikovanje triju oblika koji ujedno predstavljaju i izvor izgradnje identiteta. Prvi je takav oblik legitimirajući identitet koji se uvodi od strane društvenih oblika moći ili institucija, a sve kako bi se iste proširile i sukladno tome racionalizirale vlastitu dominaciju u odnosu prema svim društvenim skupinama na određenom području.

Prema ovoj tezi, legitimirajući identiteti u romanu *Travnička hronika* ocrtavaju se u likovima stranih konzula, travničkim begovima, ali i u svim bosanskim vezirima koji uspostavljaju dominantan diskurz vlastite ideologije te na taj način označavaju polje vlastita djelovanja na druge. „Njihova su obilježja nadmoć i dominacija“ (Pečenković, Delić, 2014: 1). Kako bi se pojasnio prvi oblik, ukratko će se prikazati društveno-politička situacija koja je prikazana u samome romanu, a njezin je značaj od velike važnosti jer upravo politička zbivanja u Europi u Travnik dovode nov oblik vlasti koji pokušava racionalizirati dominaciju u odnosu na društvene skupine Travničana. Početkom 19. stoljeća, u vrijeme Napoleonovih ratova, u Travnik prvo dolazi francuski, a nedugo nakon njega i austrijski konzul. „gradić na rubu velikoga carstva odjednom dobiva na važnosti u tadašnjoj političkoj geografiji“ (Nemec, 2016: 227). Snaga velikoga carstva slabi, a ista na Travničane reflektira strah koji rezultira ekonomskom, klasnom, vjerskom i nacionalnom napetošću. Propadanje se osjeća posvuda, a ponajviše u Travniku. Prikaz i ostvaraj spomenutog legitimirajućeg identiteta kojega u ovom slučaju provode europske sile, nasilan je sustav ispunjen represalijama, a sve radi prikaza dominacije političkih vlasti na sve društvene skupine koje su formirane u Travniku:

Od tih sukoba tako suprotnih interesa, političkih verovanja, težnji i nadanja, koje su bile prepune mržnje i nasilja, stvaralo se jedno grčevito klupko koje su duga ratovanja sa Venecijom, Austrijom i Rusijom sve više zaplitala i stezala. U Bosni je postajalo tešnje i mračnije, sukobi sve češći, život sve teži i sa sve manje reda i izvesnosti (Andrić, 2013: 15).

Red koji društvene institucije pokušavaju ostvariti, prelazi u nered i nailazi na neodobravanje i neslaganje većine domaćih muslimana. Stoga je primjer legitimirajućeg identiteta u romanu *Travničke hronike* prikazan u negativnom kontekstu.

Drugi je identitet otpora koji se nadovezuje na prvi spomenuti, legitimirajući identitet. To je identitet koji stvaraju subjekti koji se nalaze u položajima obezvrijeđenosti i koji su stigmatizirani logikom dominacije velikih društvenih centara moći. „Ovi identiteti

izražavaju otpor i temelje se na načelima koja su suprotna onima koja prožimaju legitimne društvene institucije“ (Pečenković, Delić, 2014: 2). Identitet otpora predstavljaju dakle svi podčinjeni, neshvaćeni i neprihvaćeni subjekti koji se nalaze u nemogućnosti utjecanja na sve društvene okolnosti koje se događaju na području njihova življenja. Te iste okolnosti, proizvedene od strane legitimnih društvenih skupina, zatvaraju navedene subjekte u ograničene prostore koji postaju prostorima njihova samooznačavanja. U *Travničkoj hronici* takvi su subjekti pripadnici i stanovnici travničke *kasabe*, bez obzira na njihovu vjersku ili etničku pripadnost i određenje:

Četiri vere žive na ovom uskom, brdovitom i oskudnom komadiću zemlje. Svaka od njih je isključiva i strogo odvojena od ostalih. Svi živite pod jednim nebom i od iste zemlje, ali svaka od četiri grupe ima središte svog duhovnog života daleko, u tuđem svetu, u Rimu, u Moskvi, u Carigradu, Meki, Jerusalimu ili sam bog zna gde, samo ne onde gde se rađa i umire (Andrić, 2013: 296).

Ovi identiteti zastupljeni su kod svih onih subjekata kojima je omraženo sve strano i tuđe, osmansko, tursko, austrijsko ili čak francusko. „Njihovo porijeklo, tradicija i kultura kao i ostali elementi identifikacije imaju esencijalistički karakter“ (Pečenković, Delić, 2014: 3), a takvi su subjekti, zbog vlastite potrebe za identifikacijom identiteta, u većini slučajeva rastrgani između osjećaja pripadanja i osjećaja nepripadanja. Njihove vlastite predodžbe i razumijevanje prošlosti bitni su čimbenici za razumijevanje i konstruiranje identiteta kao odnosa prema Drugome u određenom povijesnom kontekstu:

Tu na vodi, tajanstvenoj, nestalnoj i moćnoj stihiji, rađaju se i umiru naraštaji Travničana. Tu oni rastu, slabunjavi i bledoliki, ali otporni i svemu dorasli; tu žive, sa vezirskim Konakom pred očima, tu posluju i stiču ili sede dokoni i sirotuju, svi uzdržljivi i oprezni, ne znaju za glasan smeh, ali umeju da se podsmehnu, malo govore, ali vole da šapatom ogovaraju; i tu se sahranjuju, kada im dođe vreme, svaki po svojoj veri i svojim običajima. Tako se smenjuju pokolenja i predaju jedno drugom ne samo utvrđene telesne i društvene osobine, nego i zemlju i veru (Andrić, 2013: 26–27).

Prema Pečenković i Delić (2014: 3) treba istaknuti kako je jedna od Andrićevih autorskih karakteristika „poigravanje s identitetima i uspostavljanje identitetskih obrazaca“. Andrić ne samo da spaja ili sudara različitosti, on u pravilu pokušava dovesti u pitanje svaku, i najmanju pojedinost određene konstrukcije identiteta.

Treći oblik izgradnje identiteta koji navodi Castells (2002: 18) projektni su identiteti. Takvi identiteti nastaju „kada društveni akteri, na temelju bilo kakvih, njima dostupnih, kulturnih materijala, grade novi identitet, onaj koji redefinira njihov položaj u društvu“ (Pečenković, Delić, 2014: 4) i na taj način zapravo traže preobrazbu cjelokupne društvene strukture. Projektne identitete u *Travničkoj hronici* utjelovljuju stoga francuski i austrijski konzul te osoblje konzulata. Takvi identiteti u procesu asimilacije iskazuju želju za stvaranjem Drugog, a to isto Drugo nije ništa više od projektiranja autorskih odnosno vlastitih želja i htijenja, a sve s ciljem pokušaja rekonstruiranja realne stvarnosti. U pravilu, sve navedeno uzrokuje razdor unutar već postojećih identiteta koji se očituje kao oblik podvojenosti. Takav oblik podvojenosti uočava se u liku francuskog konzula Davillea koji, stvarajući predodžbu o vlastitu identitetu koji mu se nameće od strane njegove države, zaboravlja sve ono što on u svojoj biti jest i na taj način prihvaća novu ulogu koja mu je odabrana i nametnuta:

Danju je Davil bio odrešit i miran čovek, sa određenim imenom, zvanjem, rangom, jasnim ciljem i vidljivim zadacima zbog kojih je došao u ovu zabačenu tursku provinciju. Ali noću, on je bio ono što jeste i sve ono što je nakad bivao, prosvjetiteljski idealista (Andrić, 2013: 28).

Razvidno je iz svega navedenog kako su identiteti snažniji izvori smisla nego uloge, upravo zbog procesa samoizgrađivanja, jer identiteti, kako navodi Manuel Castells (2002: 12), „organiziraju sav smisao dok uloge samo određuju i organiziraju funkcije“. Identiteti predstavljaju jednu od temeljnih kategorija koja služi propitivanju odnosa unutar prostora, pojedinca, kulture i društva. Kao individualna i kolektivna pojava, jasno se može zaključiti kako je identitet uvijek društveno, ali i prostorno promjenjiv. Sukladno tome, ni Castells ne zagovara trajnost i održivost svih triju kategorija, nego smatra da je moguće postojanje procesa transformacije bilo koje identitetske formacije. Tako se na prethodnim citatnim primjerima iz romana može zaključiti da se identiteti otpora, odnosno stanovnici travničke *kasabe*, mogu transformirati u projektne identitete, prihvaćajući pri tome sva pravila i zakone koje im nameću legitimirajuće društvene skupine, francuski ili austrijski konzuli, pri čemu stanovnici i pripadnici travničke *kasabe* zaboravljaju na istinsku posebnost vlastita identiteta. Jednako tako, transformacija je moguća i na relaciji identiteti otpora – legitimirajući identiteti jer se spomenuti stanovnici *kasabe*, svojom voljom i zajedništvom mogu odlučiti s vremenom postati dominantni u društvenim institucijama i postati legitimirajućim identitetima „kako bi racionalizirali svoju dominaciju“ (Castells, 2002: 18).

Procesi društvene razmjene, stvaranje, određivanje i pomjeranje granica prostora zauzimaju značajno mjesto u konstrukciji identiteta. Svaki važan povijesni, politički ili društveni događaj doprinosi promjeni tih imaginarnih granica, a kako ističe hrvatski sociolog i kulturolog Vjeran Katunarić, upravo je proučavanje tih pomaka „kako na sinkronijskoj tako i na dijakronijskoj razini, nužno za objašnjavanje varijacija identiteta“ (Katunarić, 1997: 21).

Identiteti su, zaključno, kao društvene kategorije sociološki, ali i prostorni konstrukti, koji u *Travničkoj hronici* postaju tematska čvorišta i distributeri značenja. U identitetima se presijecaju prošlost, sadašnjost i budućnost vremena i travničkog prostora, tradicija i zajednički život svih Travničana, pri čemu je teorija kulturne geografije u analizi romana istaknula i kapitalizirala moć književnih opisa kako bi rekonstruirala karakteristike realnih okoliša, krajolika, mjesta ili religija, nastojeći u tim rekonstrukcijama prikazati srodnost geografije, kulture i književnosti.

7. Zaključak

Tijekom posljednjih desetljeća kulturna je geografija, kao subdisciplina koja proučava vezu kulturnih krajolika i prostora, u potpunosti izašla iz svoje geografske margine i postala generatorom novih ideja. To znači da se ista bavi otkrivanjem veza između krajolika, ali i mjesta i prostora, ljudskih zajednica, njihove baštine i identiteta te analizom simboličkog načina i proizvodnjom tih odnosa.

Geografija stoga nije tek pregled prirodnih i društvenih obilježja svijeta nego je i analiza različitih čimbenika, mišljenja o svijetu, ili svijeta, simboličkih značenja ugrađenih u prostor, ali i afektivnih odnosa prema prostoru i mjestu. Način na koji čovjek promatra zemlju ili područje u kojemu se nalazi, iz kojih potječe ili u kojemu živi, uvelike utječe na život i ima veliko značenje.

Budući da je prostor Andrićeve *Travničke hronike* određen kao mjesto susreta različitih civilizacijskih i etnokonzesionalnih krugova, ovaj je rad prikazao neraskidivu povezanost prostora, kulture i identiteta na prostoru Travnika. Takva povezanost proizvela je dijalog između različitih kultura i civilizacija, prikazala je travnički prostor kao konstrukcijsko načelo svih društvenih odnosa Travničana, ali je i istaknula povezanost književnosti i geografije i to na nekoliko mjesta. Spomenutim poimanjem književnosti kao geografskog diskurza, odnosno opisom Travnika kao rastrojenog, razdvojenog, uskog i nepristupačnog prostora, stvorena je lokacija za fiktionalnu problematiku koja je svojom težinom,

neprohodnošću i kompleksnošću, i to u obliku političkih i kulturnih previranja, jednaka prostoru Travnika. Ključni je pojam *književne geografije* i osjećaj mjesta koji naglasak stavlja na subjektivna iskustva i afektivne odnose prema određenom mjestu te na povezivanju mjesta s identitetom, privrženošću ali i pripadnošću. Izravan utjecaj takva razmišljanja vidljiv je na primjeru koji pokazuje koliko različiti mogu biti subjektivni doživljaji grada i to na primjeru nekoliko travničkih stranaca, koji pri analizi osjećaja mjesta navode dva temeljna fenomena Travnika kao mjesta – *bosansku tišinu* i *orijentalni otrov*. *Travnička hronika* prikazuje povezanost književnosti i proturječja društvenoga prostora i to na način da su u društvenoj i ekonomskoj transformaciji i restrukturiranju mjesta inherentni paradoksi i kontradikcije. Kao jedno od stalnih mjesta čitanja u Andrićevim romanima nadaže kontradikcije između polariziranih vrijednosti razvoja i racionalnosti s jedne strane te tradicije i moralnosti s druge strane. Da je Travnik mjesto koje predstavlja znatno više nego sam prostor, čiji se utjecaj reflektira na figuru lika potvrđuje i transformacija identiteta svih onih koji je dodirnuo tamni *bosanski vilajet*; ma koliko Europljani bili.

8. Literatura

1. Andrić, Ivo. *Travnička hronika*. Zagreb: Školska knjiga, 2013.
2. Bahtin, Mihail. *O romanu*. Beograd: Nolit, 1989.
3. Bratić, Dobrila. *Gluvo doba: predstave o noći*, Beograd: Plato, 1993.
4. Bunkse, Edmunds V. Saint-Exuperys Geography Lesson: *Art and Science in the Creation and Cultivation of Landscape Values*, Annals of the Association of American Geographers, sv. 80, br. 1, str. 96.–108., 1990.
5. Buttner, Anne. *Grasping the Dynamism of Lifeworld*: Annals of the Association of American Geographers, sv. 66, br. 2, str. 277.–292., 1976.
6. Castells, Manuel. Informacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura, Svezak II. *Moć identiteta*. Zagreb. 2002.
7. D'andrea, Dimitri. Moderna subjektivnost između različitosti i pripadnosti: *Identitet i politika*, Politička kultura, Zagreb, str. 85.–103., 2006.
8. Davidović, Jovana. *Travnička hronika između dobra i zla: Andrićeva hronika*, Institut für Slavistik der Karl-Franzens-Universität Graz, str. 153.–155., 2014

9. Džadžić, Petar. *Pred licem stranca: Ivo Andrić – esej*, Beograd, str. 64.–96., 1957.
10. Đuvić, Mevlida. *Kolizija svjetova i etičnost naracije u Andrićevoj Travničkoj hronici*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, str. 181.–185., 2014.
11. Geertz, Clifford. *The Interpretation of Cultures*, Basic Books, SAD, 1973.
12. Goodhall, Brian. *The Penguin Dictionary of Human Geography*, Penguin books, Middlesex, England, 1987.
13. Ilić, Pavle. *U svetu Andrićeve umetnosti*, Biblioteka Zmaj, Novi Sad, 1999.
14. Katunarić, Vjeran. *National Identity and Behavioural Patterns, Multicultural Reality and Perspectives in Croatia*, Zagreb, str. 13.–28., 1997.
15. Korać, Stanko. *Travnička hronika, Andrićeви romani ili svijet bez boga*, Zagreb, str. 141.–236., 1970.
16. Kukuljević Sakcinski, Ivan. *Putovanje po Bosni*. Fortuna, Zagreb, 2007.
17. Lazarević Radak, Sanja. *Na granicama orijenta*. Mali Nemo, Pančevo, 2011.
18. Maštrović, Tihomil. *Nepoznata korespondencija Ive Andrića*, 118 pisama Zdenki Marković, Poseban otisak iz Kronike. Zavod za književnost i teatrologiju JAZU. br. 18.–19. Zagreb, str. 13.–80., 1981.
19. Meić, Perina. *Dramski kod u Travničkoj hronici*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, str. 303–307, 2014.
20. Meining, Donald W. *Symbolic Landscapes, The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Eassays*, New York, Oxford, Oxford University Press, str. 164.–192., 1979.
21. Nemeć, Krešimir. *Kronologija života i rada Ive Andrića*, Travnička hronika, Školska knjiga, Zagreb, 2013.
22. Nemeć, Krešimir. *Gospodar priče*, Školska knjiga, Zagreb, 2016.
23. Norton, William. *Cultural Geography. Environments, Landscapes, Identities, Inequalities*, Oxford University Press, Toronto, 2006.
24. Noble, Allen G. i Dhussa, Ramesh, *Image and Substance, A Review of Literary Geography*, Journal of Cultural Geography, sv. 10, br. 2, str. 49.–65., 1990.

25. Oakes, Timothy. *Place and Paradox of Modernity*, Annals of the Association of American Geographers, sv. 87, br. 3, str. 509.–531., 1997
26. Pečenković, Vildana i Delić, Nermina. *Transformacija identitetskih obrazaca u Travniku*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, str. 401.–403., 2014.
27. Price, M. i Lewis, M., *The Reinvention of Cultural Geography*, Annals of the Association of American Geographers, br. 80, str. 1.–17., 1993.
28. Sauer, Carl O., *The Morphology of Landscape*, Human Geography. An Essential Anthology, Blackwell, Oxford, 1972.
29. Savić, Maja. *Dijalog kultura i civilizacija u Travničkoj hronici*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, str. 463.–465., 2014.
30. Solar, Milivoj. *Suvremena svjetska književnost*. Školska knjiga, Zagreb, 2010.
31. Šakaja, Laura. *Uvod u kulturnu geografiju*, Leykam, Zagreb, 2015.
32. Vučković, Radova. *Velika sinteza o Ivi Andriću*, Svjetlost, Sarajevo, 1974.
33. Vojičić-Komatina, Olga. *Individualni i kolektivni presjek izvora tragičnosti u Andrićevim romanima Prokleta avlija i Travnička hronika*, zbornik radova Bosanskohercegovački slavistički kongres, knjiga II., str. 297.–304., Slavistički komitet, Sarajevo, 2019.
34. Tavares, David i Brosseau, Marc. *Imaginative Geographies of Travelers Frontier*, Social & Cultural Geography, sv. 7. Br. 2, str 103.–117. 2006.
35. Toynbee, Arnold. *The Return of Civilization*. Cambridge University Press, 1970.
36. Wagner, Philip L. i Miksell, Marvin W. *The Themes of Cultural Geography*, The University of Chicago Press, str. 1.–24., 1962.

Mrežni izvori

1. Andrić Ivo. Hrvatska enciklopedija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2022.
<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2618> (pristupljeno: 30. svibnja 2023.)

2. Hanna Arendt, O nasilju. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2022. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3651> (pristupljeno 10. lipnja 2023.)
3. Istočnjački gradić; pojam provincijske zaostalosti. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2022. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30698> (pristupljeno: 10. lipnja 2023.)
4. Stanovnik druge zemlje; tuđinac. *Hrvatski jezični portal*. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61004> (pristupljeno: 10. lipnja 2023.)
5. Terra incognita. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2022. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61004> (pristupljeno: 10. lipnja 2023.)